

СТРІЙ

№2, ч. 2, 2020

до... ня з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Наталья Скорнякова

Хлопковые ткани в раннемодерной Европе3

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVIIст.9

Уніформологія

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.....43

Спорядження

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.65

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці: отаман Ю. Божко, 1919 р.
Малюнок Артема Папакіна.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Natalya Skornyakova

Cotton fabrics in Early Modern Europe.....3

Serhii Shamenkov

Clothing, military equipment and appearance of cossack officers in the middle – second half of the 17th century9

Uniformology

Artem Papakin

“Historical zhupan... cossack sharovary”: pseudo-cossack components of Ukrainian military dress in 1917–192143

Equipment

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries65

ISSN 2706-7203 (print version), ISSN 2706-7211 (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.H., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
 KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9

Prokopenko Volodymyr

Site: <http://striy.org.ua>

E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover: otaman Y. Bozhko, 1919.

Drawing by Artem Papakin.

The journal is published by the link:

http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Наталья Скорнякова

Хлопковые ткани в раннемодерной Европе

Ключевые слова: хлопковая ткань, смесовая ткань, Европа, XVI–XVII в., письменные источники.

Атрибуция оригинальных названий тканей в письменных источниках XVI и XVII вв. является важной частью работы по исследованию костюма этого периода. Зная их характеристики, ширину и цветовую гамму, можно с большей достоверностью создавать реконструкции одежды, в частности, для территории Речи Посполитой. В данной статье рассмотрены хлопковые ткани, которые использовались для пошива верхней одежды и нижнего белья, и проведены параллели в названиях одной и той же ткани для разных регионов.

Наталя Скорнякова

Бавовняні тканини в ранньомодерній Європі

Ключові слова: бавовняна тканина, змішані тканини, Європа, XVI–XVII ст., письмові джерела.

Дослідження оригінальних назв тканин в письмових джерелах XVI та XVII ст. є важливою складовою при дослідженні костюму. Знаючи їх характеристики, ширину та кольорову гамму, ми можемо з кращою точністю відтворювати одяг цього періоду, зокрема, і для території Речі Посполитої. У цій статті розглянуті бавовняні тканини, які використовувалися для пошиття верхнього одягу та нижньої білизни, наведені паралелі в назвах однієї і тієї ж тканини для різних регіонів.

Natalya Skornyakova

Cotton fabrics in Early Modern Europe

Keywords: cotton fabric, blended fabric, Europe, 16th–17th Centuries, written sources.

The attribution of the original names of fabrics in written sources of the 16th and 17th Centuries is an important part of the research of the period's costume. Knowing their features, width and color scheme, one can more reliably create reconstructions of clothing, in particular, for the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This article discusses the cotton fabrics that were used to sew outerwear and underwear, and draws parallels in the names of the same fabric for different regions.

Скорнякова Наталя Андріївна

Незалежна дослідниця, м. Київ, Україна.

Skornyakova Natalya

Independent researcher, Kyiv, Ukraine.

e-mail: skornyakova@striy.org.ua

Раннемодерная Европа знала очень ограниченный выбор хлопковых тканей. По выбору сортов и наименований материи хлопок из всех волокон стоял на самом последнем месте – после льна, шёлка и шерсти. И, тем не менее, хлопковые ткани в Европе ткали, использовали и ценили – просто их применение для пошива одежды сильно отличалось от того, как мы используем хлопковые ткани сейчас. Например, до XVII в. практически нет никаких упоминаний про нижнее бельё из хлопка. В данной статье рассматриваются несколько сортов хлопковых тканей, упоминающихся в источниках XVI и XVII вв., их этимология, характеристики и предметы гардероба, для пошива которых их использовали.

Бархент, бархан, фустиан

Самая ранняя хлопковая ткань, которую в Западной Европе начали производить еще в XIV в., была смесовой. В её основе была льняная нить, а уток был хлопковым, что позволяло делать начёс с лицевой стороны ткани, иногда настолько плотный, что она практически не осыпалась на разрезах. В Англии такая ткань называлась *фустиан*, в немецких землях – *бархент*, а на территории Речи Посполитой фигурирует термин *бархан*.

Хотя фустианы впервые начали ткать в Ломбардии, в конце XIV в. они уже производились в Аугсбурге, Базеле, Констанце, Равенсбурге, Регенсбурге и Ульме, а кроме того – в Генуе, Милане, Неаполе и Венеции (Rublack and Hayward 36) и в Ланкашире (Mikhaila and Malcolm-Davies 37). В английских документах *фустиан* из Генуи назывался *jean*, из Ульма – *holmes* (Mikhaila and Malcolm-Davies 37). Хлопок для производства *бархента* поставлялся с Ближнего Востока через Италию в Германию, хлопок с Кипра считался лучшим. Длина волокна этого ближневосточного хлопка была короче, чем у современного, из него получалась относительно слабая нить основы. Но используя более длинное льняное волокно для основы, получали более крепкую материю (Barich and McNealy 39-40).

Бархент был доступен в разных переплетениях нитей, ширинах и финальной обработке. Базовое переплетение нитей – саржевое, но существовало несколько его разновидностей. Ткань различали по качеству, и окрашивали,

обычно, более тонкие сорта. Например, *gretischer* (с рисунком «ёлочкой») *бархент* сперва отбеливался, а затем окрашивался в красный. Кроме необязательного отбеливания и окрашивания, *бархент* также ворсовался, остригался, и даже промасливался льняным или оливковым маслом для придания водонепроницаемых качеств (Barich and McNealy 40). Миланский *фустиан* стоил вдвое дороже прочих, неаполитанский – имел плотный бархатистый ворс, и мог быть вышит и надушен (Mikhaila and Malcolm-Davies 37).

Узкий *бархент* из Нёрдлингена был шириной в эль и должен был содержать 1100 нитей в утке. Аугсбургский льняной/бархентный эль составлял 0.586 метров. Узкий *бархент* в Аугсбурге производился длиной от 37 до 38 элей (21,68 – 22,26 м) (Barich and McNealy 40).

В купеческом инвентаре из Фойтсберга (Австрия), датированном 1568 г., записан миланский *фустиан*, аугсбургский белый, аугсбургский чёрный и белый *Futter* (на подкладку) *бархент*. Клеменс Кёрблер, энергичный австрийский купец из Юденбурга, купил в 1528 г. «*glitz parchandt*» (складчатый бархент). В 1530 г. Кёрблер продал на пасхальной ярмарке в Линце один кусок чёрного *бархента*, и снова в 1535 г. он купил бархент чёрного, белого, серого и голубого цветов (Barich and McNealy 40).

Чёрный *бархан* также упоминается в тестamente киевлянки Татьяны Кругликивны, жены Митка Богдановича, от 1572 г. – «*бархану чорного полторы штучки*» (Білоус 107), а годом раньше – на Волини «*Сенка Резника збито з коня... злулено с него кафтан, поволочований барханом чорным, важности золотых чтыри*» (Безпалько та ін. 168). Но чаще всего для земель Речи Посполитой мы можем встретить *бархан* белый, который активно использовали на подкладку: «*жупан едомашки шарое, барханом белым подшито*» (Безпалько та ін. 257), «*жупица влоская бурнатная, белым барханом подшита, на тои жупицы кнафликов сребрньных позлотистых двадцат, а другая жупица влоская червоная, белым барханом подшита, на тои кнафликов сребрньных деветнадцат*» (Безпалько та ін. 123).

В Познаньском списке от 1583 г. встречаем подкладку из *бархана* и на женской одежде: «*kształcik czerwony aksamitny niemiecki*,

Рис. 1. Женский жакет 30–40-х годов XVII в.

из молочно-белого фустиана.

© Victoria and Albert Museum, London.

z rękawikami, podszyty barchanem» (Zielińska 153). А в львовских актах от 1649 г. упоминаются «3 Sztuki Bowchanu białego po groszy 10» и «20 Łokci Barchatu białego po groszy 13½» (Акты комісії присяжних ар.1866).

Очень ценно то, что некоторые вещи, сшитые из *фустиана/бархана*, или посаженные на подкладку из него, сохранились до нашего времени, что позволяет наиболее точно представить себе внешний вид и характеристики этой ткани. В Великобритании в частной коллекции хранится женский корсаж 1650-х гг., сшитый из голубого шёлкового плюша. Его рукава имеют

приклад из отбеленного *фустуана*, основа же посажена на подкладку из коричневого *фустуана* (Arnold et al. 53). А в музее Виктории и Альберта (Лондон) хранится женский жакет прекрасной сохранности из молочно-белого *фустуана*. Он датируется 30–40-ми гг. XVII в., не имеет подкладки и полностью расшит серебряной нитью (Tiramani et al. 60-61; “Waistcoat”) (Рис. 1). Для земель Речи Посполитой я пока встретила только одно упоминание использования бархана для верхней одежды – «кафтанъ, баръханомъ ребымъ критыи» (Безпалько та ін. 199), датированное 1575 г. В будущем, с новым количеством обработанных источников, моя коллекция подобных упоминаний наверняка пополнится.

Некоторые сорта *фустуана* практически не осыпались на срезе, что позволяло делать из них модную верхнюю одежду с разрезами в первой половине XVI в. В это время в немецких землях жил человек по имени Маттеус Шварц, сотрудник банкирского дома Фуггеров. Год за годом он вёл модный дневник с иллюстрациями и подробным описанием того, что на нём надето. На протяжении 20–30-х гг. XVI в. *фустуаны* были очень популярной и очень значительной частью бизнеса Фуггеров (Rublack and Hayward 36), и Матеус Шварц также активно использовал его для создания одежды с многочисленными разрезами. Так, в заметке от марта 1523 г. Шварц изображён в дублете из белого *фустуана*, полностью изрезанном, как указывает автор, 4800 разрезами (Rublack and Hayward 112).

Интересно еще и то, что *барханы* использовали для пошива нижнего белья, в особенности зимнего (Zielińska 169). Катажина Здановшанка после смерти своей матери требовала от отчима возврата «10 koszul, 7 fartuchow, 15 bawełnianek, 18 barchanek i 1 giezła» (Drażkowska 110). В инвентарях женской одежды XVII века также встречаются панталоны, сшитые из бархана (Zielińska 173).

Багазея, бакгазия, баказия

Багазея это хлопковая ткань полотняного переплетения восточного и западного производства (Безпалько та ін. 643), которая могла иметь начёс с изнаночной стороны (Косміна 333). Так же, как и *бархан*, она могла быть разных сортов и цветов: во львовских актах от 1649

г. упоминаются «*bagazyi czarney sztuk dwie*» и «*bagazyey rozney masci łokci osm po groszy 15 łokiec*» (Акти комісії присяжних ар.1868).

Чаще всего *багазея* встречается в документах в качестве подкладки. В 1635 г. году упоминается турецкая фрезия из камхи, с пёстрыми вишневыми изображениями и подшитая *багазейей* (Шевага 228). В львовских актах от 1649 года описана «*delia ciemnozielona falendyszowa podszyta bagazyiqz*» (Акти комісії присяжних ар.1850), а в волынских актах второй половины XVI в. встречаем: «кафтаник лосее скури, бакгазиею подшитыи з баволною, за чотыри золотыи справленыи», «жупан бурнантый фалюньдишовый, подшитый баказиею синею», «курту брунантную фалендишовую, атласом чирвонымъ лямованую а бакгазиею подшитую, до тоеи ж курты делию чирвоную зъ золотыи петлицами, бакгазиею блакитною всю подшитую» (Безпалько та ін. 426). Кроме *багазеи* голубого цвета, в инвентарях имущества львовских мещан встречаем и зелёную: «делію коричневу, підшиту зеленою багазією», «делію коричневу, підшиту білим сукном і зеленою багазією» (Замостяник 879).

Как ткань для верхней одежды, голубая *багазея* встречена в волынских актах от 1575 г.: «тягиляи бакгазеи блакитное» (Безпалько та ін. 198). Кроме подкладки и верхней одежды *багазею* могли использовать для аксессуаров – «под торбу взято бакгазеи локоть два, грошеи шість» (Безпалько та ін. 448) и для мелких деталей одежды – «Федко кравецъ взялъ бакгазии на колнир поллоктя, грошеи три» (Безпалько та ін. 448). Упоминаний использования *багазеи* для пошива нижнего белья мною нигде не встречено.

Бавелна, бавовна

Судя по всему, эта ткань была тоньше *бархана* и *бакгазеи*, и, скорее всего, производилась только белого цвета, поскольку упоминается исключительно для пошива нижнего белья. В первую очередь это, конечно же, нательные рубашки, упоминающиеся в инвентарях как «кошули» и «гезла». В Жешуве и Пшемысле в XVII в. носили кошули льняные, гезла конопляные (*konopne*), хлопковые (*bawełniane*) и полотняные (*plócienne*) (Drażkowska 111). В гардеробе Яна III Собеского было 23 кошули из турецкого хлопка (Zielińska 170). Поскольку хлопок в этот период стоил дороже льняных

№2(ч.2) (2020)

полотен, то частою практикою було шити з нього тільки окремі, найбільш видимі частини рубашки. В одному з польських інвентарей згадується рубашка «*rąbkowa długa z bawełnicowymi rękawami, złotem szyta ze złotymi koronkami*» (Drażkowska 114).

Интересно, що назва тканини було перенесено на назву нижньої юбки в жіночому гардеробі: в інвентарях їх називають бавельниці, бавельнички або бавельнянки (Zielińska 173). В 1649 г. бавельниці згадуються в львівських актах – «*bawełnic wszystkich tak złych iako u dobrych iest № dwadziescia*» (Акти комісії присяжних ар.1859). В 1666 г. в сундуках однієї з шляхтянок знаходилося: «*bawełnic wielkich 5, mniejszych 3*» (Drażkowska 113).

По факту, це три різновидності хлопкових тканин, які чітко прослідковуються по письмовим джерелам. Але ця стаття була б неповною, якщо б я не згадала про ще один сорт тканини, який в деяких джерелах (Безпалько та ін. 651) згадується як хлопкова – це *цвиліх*, він же *твиліх*. Більш детальне вивчення цього питання показало, що *цвиліх* на території Речі Посполитої використовувався виключно як тканина для постільного белья, скатертей і полотенець: «*наволочка цвиліхова*» (Білоус 153); «*подушок шість, три з цвиліховими наволочками, а три з наволочками полотна простого, перина з наволокою цвиліховою*» (Безпалько та ін. 190); «*Poszewka Cwielichowa iedna*» (Акти комісії присяжних ар.1860).

Це була льняна тканина саржевого переплетення – англійський еквівалент назви для цієї тканини *twill* (Barich and McNealy 46). В німецьких землях *цвиліх* (*цвиліх*) був доступний небелений, білий і фарбований, різної щільності і ширини, і використовувався, в тому числі, для надання жорсткості воротникам і рукавам. Іноді такою *цвиліх* мав смужки. В австрійських портновських книгах XVI в. ця тканина згадується переважно для пошива крест'янської одягу, а також для тентів і шатров (Barich and McNealy 46).

Резюмуючи це невелике дослідження, можна сказати, що в Речі Посполитої XVI і XVII вв. хлопкові тканини використовували в основному для підкладки верхньої одягу (*бархан*, *багазєя*) і для пошива нижнього белья типу жіночих нижніх юбок, панталон і рубашок (*бархан*, *бавелна*). В документах Речі Посполитої описані *бархани* білі, чорні і «рябіє», для решти Європи є згадки сірої, голубої і коричневої тканини. *Багазєя* зустрічається в голубому, синьому, чорному і зеленому кольорі, і схоже, що взагалі не використовувалась для пошива нижнього белья. *Бавелна* була, скоріше всього, виключно білого кольору.

Використовуючи випадок, висловлюю подяку аспіранту Львівського національного університету ім. Івана Франка Андрію Хворостовському за доступ до розшифровки львівських Актів комісії присяжних від 1649 г. і допомогу з пошуком інформації в цьому корпусі документів.

Бібліографія

- Arnold, Janet et al. *Patterns of Fashion 5: The content, cut, construction and context of bodies, stays, hoops and rumps c.1595-1795*. London: The School of Historical dress, 2018.
- Barich, Katherine, and Marion McNealy. *Drei Schnittbücher: Three Austrian Master Tailor Books of the 16th Century*. Nadel und Faden Press LLS, 2018.
- Drażkowska, Anna. *Historia bielizny od XIV do końca XIX wieku*. Toruń: UMK, 2017.
- Mikhaila, Ninya, and Jane Malcolm-Davies. *The Tudor Tailor. Reconstructing 16th-century dress*. London: Batsford, 2006.
- Rublack, Ulinka, and Maria Hayward, editors. *The First book of fashion*. London: Bloomsbury Academic, 2015.
- Tiramani, Jenny, et al. *Women's seventeenth century dress patterns*. Book 1. London: V&A Publishing, 2011.
- “Waistcoat.” *Victoria and Albert Museum*, collections.vam.ac.uk/item/O101730/waistcoat-unknown/, Accessed 25 August 2020.

- Zielińska, Maria, editor. *Ubiory na dworze króla Jana III Sobieskiego*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2016.
- Акти комісії присяжних*. 1649 р. Центральний державний історичний архів України, Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 349, арк. 1837–1910.
- Безпалько, Владислав та ін., упор. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.* Київ: Фенікс, 2014.
- Білоус, Наталія. *Тестаменти киян середини XVI - першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Замостяник, Ірина. “Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI — першої половини XVII ст.” *Народознавчі зошити*, № 4 (130), 2016, с. 873–883.
- Косміна, Оксана. “Вбрання української еліти XVII-XVIII ст.” *Соціум, Альманах соціальної історії*, Вип. 11, 2015, с. 330–364.
- Шевага, Юрій. “Турецькі і перські тканини у вбранні української шляхти і міщан XVI-XVIII століть.” *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т. 2, 2012, с. 225-231.

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст.

Ключові слова: *козацька старшина, зовнішній вигляд, одяг, спорядження, XVII ст.*

На підставі комплексу письмових і зображувальних джерел досліджено питання зовнішнього вигляду, зачісок і одягу української старшини середини – другої половини XVII ст. Розглянуто види головних уборів, плечового і поясного одягу, білизни, рукавиць, панчіх і взуття, а також озброєння і військового спорядження, що використовувалися у середовищі козацької старшини цього часу. У статті дається пояснення термінам, що позначали різні види плечового одягу, такі як жупан, кафтан, серм'яга, кунтуш, доломан, делія, ферязь, опанча, шуба. Належну увагу приділено різновидам поясного одягу, які носили представники української старшини заявленого періоду: штани, гачі, убране, шаровари. Пояснено основні відмінності між цими різновидами одягу і особливості їхнього крою.

Serhii Shamenkov

Clothing, Military Equipment and Appearance of Cossack Officers in the Middle – Second Half of the 17th Century

Keywords: *cossack officers, appearance, clothing, military equipment, 17th Century.*

Based on a set of written and pictorial sources, the issue of appearance, hairstyles and clothes of Ukrainian cossack officers in the middle - second half of the 17th Century are researched. The article covers the types of headwear, shoulder and waist clothing, underwear, gloves, stockings and footwear, as well as weapons and military equipment used by the cossack officers at that time. The article explains the terms used to denote different types of shoulder clothing, such as a zhupan, kaftan, sermiaha, kuntush, doloman, deliya, feriaz, opancha, shuba. Due attention is paid to the types of belt clothing worn by representatives of the Ukrainian officers of the period: shtany, hachi, ubranie, sharovary. The main differences between these types of clothing and specifics of their style are explained.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Буремні події, що відбувалися на теренах України за останні століття, на жаль, спричинили знищення багатьох пам'яток козацької доби. Зникли портрети та полотна, документи, тестаменти та родинні збірки, а замість правдивої інформації з'явилися численні антиісторичні нашарування, стереотипи та романтичні художні домисли. Однак, незважаючи на це, за допомогою автентичних зображень, що збереглися до наших часів, та згадок в історичних документах, описах та тестаментів ми маємо змогу з'ясувати, як виглядали насправді представники козацької старшини, які зачіски вони носили, який в них був одяг, яке військове спорядження вони використовували. Левова частина зображень козаків та козацьких старшин дійшла до нас у роботах талановитих художників XVII ст.: Вільгельма Гондіуса, Абрагама ван Вестерфельда та Еріка Дальберга. Роботи А. ван Вестерфельда дійшли до нас в якісних перемальовках. Полотна, що були ним написані, в деталях збігаються з цими малюнками, і тому в нас немає підстав їм не довіряти. На жаль, самі полотна зникли під час Другої світової війни, але залишилися їх фотографії. Згадані художники були очевидцями подій та ретельно передали в своїх роботах безліч цікавих деталей, що стосуються зовнішнього вигляду, одягу та озброєння своїх сучасників. Багато таких деталей мають прямі аналоги серед збережених музейних артефактів та простежуються на роботах інших митців. Роботи цих художників визнані в науковому світі достовірними, а тому ми в цій статті долучаємо їх до історичних джерел. Крім зазначених митців, ми наводимо і роботи менш знамих художників XVII ст., в чиїх роботах зображені українські козаки та старшина.

Зовнішній вигляд та зачіски

В українському суспільстві побутують стереотипні думки про зачіски, що виникли під впливом мистецьких творів та романтичних уявлень. Згідно з ними, всі козаки голили бороду, залишаючи довгі вуса, а на голеній голові носили довгу пасму волосся – оселедець. Чим довшим він нібито був, тим краще; начебто його навіть замотувати навколо вуха.

Однак історичні джерела засвідчують інший стан речей. Модні тенденції змінювалися: так, у 40–50-ті роки носили інші зачіски, ніж в останній чверті XVII ст., в наступному столітті настали зміни, і саме тоді поширилася відома всім козацька зачіска-оселедець. Якщо уважно роздивитися зображення української козацької старшини часів гетьманування Богдана Хмельницького та його найближчих наступників, то з'ясується, що далеко не всі голилися. Більше того, складається враження, що серед представників старшини були кардинально інші уподобання. Зокрема, полковник Київського реєстрового полку Михайло Кричевський, замальований придворним художником князя Януша Радзивілла А. ван Вестерфельдом в 1649 р., не носить оселедця та довгих вусів. Навпаки, в нього короткі вуса, що стирчать догори, а волосся на голові підголене за шляхетською модою (Мал. 1, а) ("Portrait of Michael Krzyczewski"; Ковалевська 74). Бороди носять як гетьмани Петро Сагайдачний (Мал. 2, в) (Барвінський 23; Ковалевська 29) і Андрій Могила (Мал. 1, б) ("Ritratto del Capitano"), так і низка козацьких полковників, що зображені на малюнках А. ван Вестерфельда. На титульному аркуші до праці Йоахима Пасторіуса «Bellum Scythico-Cosacium» 1652 року видання показані козаки з бородами і в одного (крайня фігура з правого боку) видна доглянута клиноподібна борідка (Мал. 3, е) (Pastorius).

Полковник Мартин Небаба, зображений тим же А. ван Вестерфельдом в 1651 р. в своєму щоденнику, носить охайну доглянуту бороду та невелике пасмо волосся, що спадає до середини лоба (Мал. 1, г) (Мицик та Березенко 3). Такого ж типу короткі пасма волосся разом із невеликими вусами та бородами носять і інші козацькі старшини на малюнку А. ван Вестерфельда, що зображує прийом Янушем Радзивіллом козацьких старшин-послів на перемовинах 9 вересня 1649 р. та 15 червня 1651 року (Мал. 3, а) (Dreścik 414). Короткі, загнуті догори вуса показано на зображенні з поетичного памфлету на козацького полковника Максима Кривоноса (Мал. 1, в) (Грушевський *Ілюстрована історія* 301; Ковалевська 74). Бороди та короткі вуса, а в деякого з козаків також вуса, що звисають, показані на постатях з картушів до мап Гійома Левассера де

№2(ч.2) (2020)

а

б

в

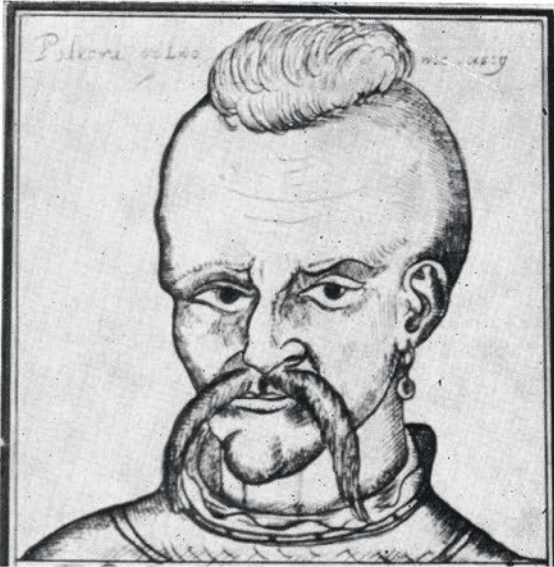

г

Мал. 1. (а) – Полковник київського реєстрового полку Михайло Кричевський, замальований після загибелі в битві під Лоєвом в 1649 р. (б) – Гетьман Андрій Могила (Могиленко), гравюра XVII ст. (в) – Полковник Максим Кривонос, сатирична гравюра 40-х рр. XVII ст. (г) – Полковник Мартин Небаба, зображений в 1651 р. в своєму щоденнику А. ван Вестерфельдом.

Боплана (Мал. 3, в) (Байцар) (Мал. 3, д) (“*Turus Generalis Ukrainae*”). Якби старшина носила довгі оселедці, то художники напевно підкреслили би цей момент та показали б його там, де його було б видно, однак ні на гравюрах В. Гондіуса (Мал. 3, д) (Мал. 3, е), ні на замальовках А. ван Вестерфельда цього немає. Так само на

портретах Б. Хмельницького 1650-х рр. або не показано оселедця, або зображено коротке пасмо волосся до середини лоба (Мал. 2, д) (Грушевський *Ілюстрована історія* 296) (Мал. 2, г) (Белікова та Членова 375; Ковалевська 62). Натомість на малюнках деяких простих козаків авторства В. Гондіуса показані достатньо довгі

а

б

в

г

д

е

№2(ч.2) (2020)

◀ **Мал. 2.** (а, б) – Іван Підкова та Григорій Голубок, портрети початку XVII ст. Показані різні варіанти вусів та чуприн, у вухах обидва носять кільчики. (в) – Гетьман Петро Сагайдачний, гравюра на дереві з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Він носить досить велику охайну бороду, ознаку статечності, дуже популярну серед всіх прошарків суспільства. (г) – Портрет Богдана Хмельницького авторства В. Гондіуса. (д) – Богдан Хмельницький, гравюра середини XVII ст. (е) – Богдан Хмельницький, малюнок з літопису Величка початку XVIII ст.

оселедці. На зображеннях козацьких старшин кінця 1650–1660-х рр. ми знову зустрічаємо поєднання підголоної голови з чуприною та охайною доглянутою бородою, як у полковника Київського реєстрового полку Антона Ждановича. А. Жданович, на той час вже наказний гетьман, який керував козацькими полками в польському поході, показаний на гравюрі 1656 р. із натурних замальовок шведського військового та художника Е. Дальберга серед послів до шведського короля Карла X (Мал. 3, г) (Савчук 54-56). Поряд з А. Ждановичем показано кількох козацьких старшин, серед яких другим або третім за великою мірою вірогідності показано полковника Івана Богуна. В такому разі ми маємо можливість побачити, як він виглядав. І. Богун займав високу посаду в корпусі А. Ждановича, тому цілком логічно є його присутність при такого рівня візиті. І. Богун, як і інші козацькі старшини, показані із доглянутими великими чупринами та невеликими вусами з кінцями, спущеними донизу, а оселедців немає ні в кого.

На надгробній хоругві з зображенням Ніжинського полковника Григорія Гуляницького (Мал. 4, а) (Крвавич та Стельмашук 33; Косів 90; Ковалевська 99) показано просту зачіску, дещо довге волосся позаду, охайну підстрижену коротку бороду та короткі вуса. Козацькі послі до польського короля Яна Казимира в 1661 р. (Мал. 4, б) (“Session of the Polish Senate”) носять прості зачіски з підголеними скронями та короткі вуса. Присутня на освяченні прапора козацька старшина, що

зображена в служебнику Лазаря Барановича 1665 р. (Мал. 4, в) (Сокирко 224), поголена, із вусами та короткими пасмами волосся до середини лоба. Такого ж типу зачіску носить Лубенський полковник Леонтій Свічка (Мал. 4, г) (Белікова та Членова 98-99; Ковалевська 16). В той же час в книзі П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» вміщено портрет, що показує козацького полковника Карпа Півторакожуха (Мал. 4, є) (Шевальє 85), на якому той поголений та з довгими вусами. Гетьман Дорошенко на відомій гравюрі представлений з досить великою доглянутою бородою, а зображені в літописі Самійла Величка (перша чверть XVIII ст.) козацькі гетьмани носять всі перелічені варіанти. На іконах, де фігурують представники козацької старшини, наприклад Покрова Богородиці з фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Григорія Галагана (Мал. 4, д) (Ковалевська 18; Завітій), старшина носить недовгі вуса та тонкий оселедець-пасму до середини лоба. На малюнку з літопису С. Величка Б. Хмельницький взагалі показаний з непідголоною головою, з короткою зачіскою та маленьким тонким пасмом попереду (Мал. 2, е) (Грушевський *Ілюстрована історія* 317; Ковалевська 70).

Підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що в часи Б. Хмельницького та пізніше в старшинському середовищі в моді переважно були зачіски по польській моді, з огляду на модні уявлення: підголені зверху та з боків, з короткою чуприною, з короткими вусами, бородами різних розмірів. В той же час, частина козацької старшини голилася, залишаючи короткі чи помірної довжини вуса та невелику пасму волосся довжиною до середини лоба. Також ми не виключаємо, що інколи дехто із простих козаків могли носили довге пасмо-оселедець. Деякі зі старшин носили в вусі кільчик, такої форми як на портретах козацьких ватажків кінця XVI – початку XVII ст. Івана Підкови (Мал. 2, а) та Григорія Голубка (Мал. 2, б) (Жолтовський 130, Ковалевська 59), або як на портреті Тимоша Хмельницького XVIII ст. (Ковалевська 72), що є копією більш раннього портрету XVII ст. Мода на кільчик проіснувала майже до кінця XVII ст., зокрема, на портреті короля Яна III Собеського роботи Гонзалеса Кокса король також зображений із кільчиком.

Іконографічні джерела, що показують одяг

До вище згаданих зображень козацької старшини, де окрім зачісок простежується й одяг, варто додати ще кілька прикладів. Зокрема, ряд сатиричних польських памфлетів XVII ст. містить портрети козацької старшини. Один з них зображує М. Кривоноса (Мал. 1, в), нехай в сатиричній формі, але це єдиний відомий та достатньо реалістично поданий його портрет. На ньому полковника зображено в делії з хутряним коміром та жупані з петлицями. В памфлеті поряд містився ще один портрет – полковника К. Півторакожуха (Мал. 4, є). Його зображено в довгому жупані та делії з коміром та розрізними рукавами. Якість гравюри не дозволяє прослідкувати, що саме зображено на голові. Як варіант, це може бути один з можливих способів носіння хутряних шапок, що зустрічається в іконографії періоду – коли шапку клали на голову (“Незвичайний спосіб. Ч. I.”; “Незвичайний спосіб. Ч. II.”). На картушах до Генеральної мапи України Г. Л. де Боплана кінця 1640-х рр., що виконав В. Гондіус (Мал. 3, д), досить ретельно показано одяг як козаків, так і козацької старшини, аналогії якого зустрічаємо серед писемних джерел та збережених артефактів. В картушах на посталях ми бачимо різні шапки, короткі жупани або доломани, зверху на які одягнуто коротко-рукавні менти (кроєм схожі до делії), опанчі із хутряним коміром. На ногах одягнутий угорського типу вузький поясний одяг, заправлений у чоботи. Аналогічний одяг козацької старшини періоду 1650-х рр. на кількох малюнках показує і А. ван Вестерфельд – зокрема, він присутній на гравюрі із прийомом Я. Радзивіллою козацьких послів (Мал. 3, а) (Мал. 3, б) (Dreścik 414).

На малюнку із надгробної хоругви полковника Г. Гуляницького (Мал. 4, а) ми бачимо червоний довгий жупан з коштовної орнаментованої тканини та таку ж коштовну ферець, або делію, підбиту хутром. Також кольоровий з хутром верхній одяг бачимо на картині, що зображує козацьких послів на прийомі короля Яна Казимира (Мал. 4, б). Козацька старшина з зображення в службнику Лазаря Барановича (Мал. 4, в) носить довгі жупани нижче коліна червоного, зеленого та синього кольорів, зверху на які накинута зелений та червоний

Мал. 3. (а) – Гравюра А. ван Вестерфельда, козацька делегація до гетьмана Я. Радзивілла в 1651 р. На чолі делегації наказний гетьман (чернігівський полковник) С. Пободайло, поряд сотники О. Передримирський та Кланевський. (б) – Гравюра А. ван Вестерфельда 1649 року, козацькі послі до гетьмана Я. Радзивілла на чолі з козацьким полковником С. Мужилівським. (в) – Картуш до мапи Г. Л. де Боплана 1650 р. (г) – Фрагмент гравюри, що показує українську частину делегації до шведського короля Кала Х в 1656 р. На гравюрі зображено Антона Ждановича, наказного гетьмана та полковника київського реєстрового полку, а за ним козацька старшина, серед яких має бути і Іван Богун. (д) – Гравюра В. Гондуса до Генеральної мапи України Г. Л. де Боплана 1640-х рр. («*Typus Generalis Ukrainae*»). Показані типи козаків та старшини, всі носять вузькі типи поясного одягу – убрание, доломани чи жупани, опанчу, коротко-рукавну делію, шапки різних типів, у старшини до шапки з круглим верхом вставлено позаду за околицю пір'я. (е) – Фрагмент Титульного аркуша з праці І. Пасторіуса у виконанні В. Гондіуса, що зображує полонених козаків з-під Берестечка у 1651 р. Показані короткі вуса, в одного клиновидна борідка, добре видно заправлені в чоботи помірно широкі штани, на постаті козака на тлі, виразно показані вузькі убрание.

одяг із золотими петлицями. Цікаві зображення козацької старшини, що використовують той самий сюжет, містяться в Титулярнику царя Олексія Михайловича 1672 р. (Мал. 5, в) (*Портреты, гербы и печати* 45) та на печатці Малоросійського приказу 1677 р. (Мал. 5, б) (*“Pечат Malorossiyskogo prikaza”*). Внизу під царським орлом показані представники козацької старшини в одязі різних кольорів: тут можна побачити короткі білі або світло-жовті жупани чи доломани, світло-червоні жупани, вузький поясний одяг угорського типу – убрание, та жовті чоботи. Цікаві постаті старшин, в яких зверху на доломани з подолом вище коліна одягнуті червоні та зелені делії із хутряним коміром та довгими рукавами. Чітко видно вузькі червоні обтислі убрание, та жовті черевики на підборах.

Цікавою виглядає постать козацького гетьмана Стефана Куницького, присутнього на страті

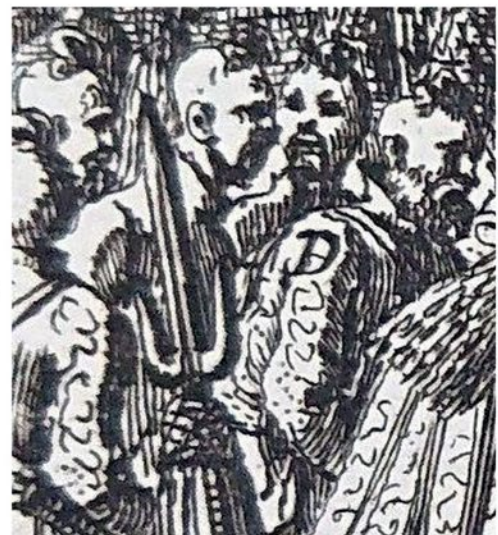
а

б

в

г

д

е

а

б

в

г

д

е

є

Мал. 4. (а) – Ніжинський полковник Г. Гуляницький, зображення з надгробної хоругви. Він носить зачіску «під макитру», вуса та доглянуту «шкіперську» бороду. Зверху на жупан одягнуто ферязь. (б) – Козацькі послы до польського короля Яна Казимира. (в) – Козацька старшина в 1665 р. на освяченні прапора. З зображення в служебнику Лазаря Барановича. (г) – Фрагмент ікони «Розп'яття» із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки, кінець XVII ст. (д) – Козацька ікона кінця XVII ст. з містечка Бахмач на Чернігівщині. (е) – Гетьман С. Куницький та його козаки, 1684 р. Відтиск гравюри зберігається в Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. (є) – Полковник Карпо Півторакожуха, гравюра 1640-х років із памфлету, оригінал в XIX ст. перебував в Гданському архіві.

№2(ч.2) (2020)

полонених після битви в 1684 р. (Мал. 4, е)¹. Гетьмана зображено в захисному обладунку; важко сказати, чи це данина бароковій моді в зображеннях полководців, чи дійсно наприкінці XVII ст. гетьманом міг використовуватися такий захисний обладунок. Під обладунками видно довгий одяг, підбитий хутром, на ногах штани, заправлені в високі чоботи. На фігурах козаків поряд видно, що штани у всіх неширокі та заправлені в чоботи; ймовірно, за кроєм вони близькі до угорського типу.

Ще одне джерело, де міститься зображення козацької старшини та про яке варто згадати – рельєф 1670-х рр. з надгробку польського короля Яна Казимира, «Тріумф Яна Казимира під Берестечком» з церкви Сен-Жермен де Пре в Парижі. Не вдаючись у мистецтвознавчі трактування сюжету, слід зазначити, що його автор Жан Тібо досить точно показав на рельєфі чимало предметів, які мають прямі аналогії як в археологічних знахідках, так і серед іконографічних пам'яток. А це дає нам підстави, хоч і з деякими обмовками, вважати його достатньо правдивим джерелом. На одному з фрагментів показано козацького ватажка із перначем, який зверху на довгому жупані носить опанчу, на його голові – шапка, яка нічим не відрізняється від решти козацьких шапок на цьому рельєфі.

Згадки в документах

Згадок та описів, що розповідають про одяг козацької старшини в період перед початком козацького повстання, небагато. Шимон Старовольський, описуючи зовнішній вигляд козаків першої чверті XVII ст., згадує і старшину: «Залізної броні або панцира не носить ніхто, навіть гетьман» (Вирський 373). Новообраний у 1622 р. козацький гетьман Оліфер Голуб носить, як і всі хто його оточує (старшина та прості козакі), звичайні прості сірі серм'яги (Сас 235). Про кольори вбрання Ш. Старовольський пише так: «Хіба лише яким там старшим (старшині. – С.Ш.) однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять» (Вирський 389). Таким чином

Ш. Старовольський можливо підкреслює, що в червоні одяжі могли вбиратися представники вищої козацької військової ланки, в той час як інші командири напевно не відрізнялись одягом від простих козаків.

За наступними свідченнями можна уявити, як виглядали старшини запорожців під час відносного мирного життя, зокрема, на прикладі війська Т. Хмельницького, що прибуло на весілля молодого гетьманича з донькою Молдавського господаря. Тимош несильно переймався зовнішнім виглядом, хоч він і був одягнутий в атласний кармазиновий жупан та підбиту соболями оксамитову ферязь, але наче «з чужого плеча». Полковників, убраних за польською модою, було небагато, більшість виглядали як голота (Венгріновський 38). Як бачимо, напередодні повстання 1648 р. та на початку війни для представників козацької старшини, які мали можливість вдягнутися в коштовний одяг, не вважалося чимось образливим носити просту серм'ягу під час урочистих подій, таких як обрання гетьмана чи весілля гетьманича. Виходячи з тексту, навіть складається враження, що іноді козацька сіра серм'яга мала якийсь символічний контекст специфічної мілітарної субкультури професійних воїнів-козаків.

Цікавий та докладний опис одягу залишився після героїчного опору та смерті полковника М. Небаби в 1651 р.: «На Небабі жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком: шабля в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий» (Грушевський *Історія України* Т.9: 322). Цей опис потребує пояснень: на (Мал. 1, г) замальовано з натури той самий момент, описаний вище, отже згадана лосина шкіра – це не що інше як каптан з лосиної шкіри жовтуватого відтінку. Подібні каптани в якості захисту використовували ще й у XVIII ст.

В діаріуші Зборівської експедиції міститься цікавий та досить детальний опис того, в що був одягнутий гетьман Б. Хмельницький для зустрічі з Адамом Киселем та королем Яном Казимиром: «miał zatuloną czapkę na uszy, aksamitną, czerwona, sobola nadtartą, żupan atlasowy, kontusz włosiany atlasowy z pętlicznymi ze srebrem drobnymi i łubie»

¹ Відтиск гравюри зберігається в бібліотеці ім. Стефаника, м. Львів. Користуючись можливістю дякую Тарасу Чухлібу за надане якісне зображення для публікації.

(Michałowski i Nagielski 203). Маючи можливість вдягатись вишукано, гетьман Б. Хмельницький іноді вдягався дуже невибагливо, на кшталт простого козака. Таким його побачив Антиохійський патріарх Макарій: «Он подѣхал от городских ворот с большой свитой, среди которой никто не мог бы его узнать: все были в красивой одежде и с дорогим оружием, а он был одет в простое короткое платье и носил малоценное оружие... Он тотчас уехал под проливным дождем, направляясь к своему войску. На нем был белый дождевой плащ.» («Путешествие антиохийского патриарха» 33, 35).

В той же час одяг із звичайного білого сукна під час військових дій використовували не тільки прості запорозькі козаки; такі випадки нам відомі і серед старшин. В 1659 р. в переліку одягу захоплених в полон козацьких старшин зустрічаємо на С. Гаврагинському: «кафтанъ бѣлой суконной», а на І. Душинському «кафтанишко бѣлой абинной» (Акты 15: 456, 457).

Прагнучи задовольнити потреби своїх полковників, гетьман Б. Хмельницький під час облоги Львова в 1655 р., звернувся до мешканців міста з вимогою викупу, де серед іншого вимагав: «на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять штук адамашку» (Крип'якевич Документи 452). В низці листів, що дійшли до нашого часу, описано процедуру перемовин. Львівський магістрат категорично не погоджувався на такий викуп, мало того, значно знизив обсяг контрибуції і зібрав лише гроші та деякі товари (Józefowicz 200). Завдяки цьому документу ми можемо уявити, які ґатунки сукон бажали використовувати в війську Б. Хмельницького в одязі старшини. Але виходячи з того, як проходили перемовини, навряд чи Б. Хмельницький отримав бажане.

Головні убори

В зазначений період, вочевидь, найбільш розповсюдженими головними уборами стають шапки, з великими та невеликими округлими верхами. Шапки шилися повністю з хутра, хутром всередину, та були покриті ззовні, зі зворотного боку шкіри тканиною. Масив хутра міг бути цілим або зібраним з різних шматків

хутра. Опушка могла бути широкою та з розрізом спереду, а також з вузькою цільною опушкою. У якості хутра на шапки козацької старшини використовувалося як коштовне (таке як соболь), так і більш просте хутро (лисяче або навіть бараняче). Соболів купували або отримували в якості жалування, наприклад: «жалование есаулу войсковому Петру Забѣль да ясаулу войсковому ж Степану Афонасьему по сороку собольей челоуцьку» (Книги разрядных 1030), «шапка черная суконная съ соболемъ» («Опись движимого имущества» 1135).

Покривали шапки переважно червоною тканиною, сукном чи шовком різних ґатунків. Описані шапки в реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича дають можливість дізнатися, які використовувалися хутра, як могли поєднуватися на одній шапці різні хутра, якою тканиною вони покривалися, а також які ґатунки тканин ставили всередину шапок по хутру на підкладку: «Шапка соболья вершокъ суконою красной подложена кумачемъ краснымъ, Шапка соболья вершок бархатной красной исподъ обьяринной красной. Шапка лисья черная вершокъ бархотной желтой. Шапка соболья вершок суконной серой, тулейка соболья пупчатая. Шапка соболья вершок суконной песочного цвету, тулейка лисья черевья. Шапка бархатная опушена овчиною черною тулейка камчатая зеленая» («Опись движимого имущества» 1051). Також в гетьманському інвентарі описані шапки із більш простим хутром – овчини, хоч і не зовсім зрозуміло, належали вони гетьману чи його людям: «21 шапка красныхъ суконныхъ, опушены авчиною черною тулейки авчинные, 2 шапки зеленыхъ суконныхъ опушены авчиною черною, тулейки авчины, 3 шапки суконныхъ вышневыхъ опушены авчиною черною» («Опись движимого имущества» 1079). Завдяки ретельним описам можемо дізнатися, що шапки могли шити з використанням різних типів хутра, «соболья» могла бути повністю із соболя або в поєднанні із дешевшим хутром, ще є поєднання, наприклад, лисиці та овчини, яке йшло всередину шапки: «шапка красного сукна опушена черной овчиною исподъ черевя лисе» («Опись движимого имущества» 1168), або просто з хутра лисиці: «шапка лисья вершокъ суконной красной» («Опись движимого имущества» 1189). «Шапка белого сукна опушена

№2(ч.2) (2020)

Мал. 5. (а) – Фрагмент срібного антипендіуму з Любліна – плакетки, що зображує полонених з-під Берестечка, виконаної наприкінці XVII ст. На поставах видно серм'яги (на перших трьох), шапки, подібні на магерки, варіанти герм'яка з петлицями до поясу та великими вилочистими комірами. На ногах черевики та вузькі зразки поясного одягу – уброне, або уброне в поєднанні з панчохами. Багато постаей з бородами та короткими оселедцями. (б) – Печать Малоросійського приказу 1686 р., з зображенням козацької старшини. Показані різні характерні зачіски, короткі жупани та доломани, зверху на які накинуто делії та ферязі. В якості поясного одягу показані вузькі штани, на ногах черевики угорського типу та чоботи. (в) – Фрагмент з Титулярника Алексія Михайловича 1672 р. з зображенням козацької старшини. Показані різні типи зачісок, короткі жупани та доломани, зверху на які накинуто делії та ферязі. В якості поясного одягу показані вузькі червоні уброне, на ногах черевики угорського типу та чоботи.

черною овчиною исподъ тафтяной надъ прорехомъ шито золотомъ» («Опись движимого имущества» 1168).

Якщо описані вище шапки мали традиційну форму, то в інвентарі згадується і принципово інший вид головного убору – щось на зразок тогочасної європейської шапки з лопатями, що відгорталися та закривали шию та вуха, близької до сучасної зимової шапки: «*Треухъ соболей пластинчатой, вершок алтомбасной золотной а потому алтомбасу травы серебряные подложенъ обверью желтою*» («Опись движимого имущества» 1052). В гетьмана Павла Полуботка описана шапка: «*малахай лисей, верхъ штофу красного, белые травы, шапка соболя, верхъ бархатной малиновой, шапка лисья верхъ суконной черной*» («Книга пожиткам» 13).

Шапки українських гетьманів та полковників зрідка прикрашалися пір'ям, вставленим в маленький аграф. У випадку з гетьманами аграф носився спереду, в інших старшин – ззаду шапки. Більшість портретів гетьманів та полковників XVII ст., не кажучи вже про нижчі ланки, взагалі не показують пір'я. З цього складається враження, що навіть гетьмани не завжди носили пір'я на шапках, не кажучи вже про полковників та інших представників старшини.

У спеку чи просто в теплу пору року хутряна шапка на голові приносила дискомфорт, тому для того щоб шапка залишалась на голові, і в той же час не було так спекотно, в XVII ст. поляки, московити та українські козаки, носили шапки покладеними на голову («Незвичайний спосіб. Ч. I.»; «Незвичайний спосіб. Ч. II.»). Цей цікавий момент зафіксовано на низці іконографічних джерел, а також пояснюється в описі ксьондза Кітовича (ksiądz Kitowicz), який жив в XVIII ст. і особисто збирав описи старих й традиційних звичаїв: «*O którą szkodę mniej dbając mężczyźni dawnego sarmatyzmu, pomimo to, że głowa była ogolona, zdjąwszy czapkę i zawiesiwszy ją na jednym uchu, albo wplask położwszy na głowie, skwar słońca wytrzymywali*» (Raczyński 249). Тобто, перераховуючи варіанти носіння шапок шляхтичами, він відмічає: «*або пласко залишивши на голові, спеку сонця витримували*». Цікаво, що такий варіант носіння шапки на голові зберігся на Кавказі та серед кубанських козаків до етнографічних часів та був зафіксований під час етнографічних експедицій (Douglas 300).

Плечовий одяг

До плечового одягу відноситься серм'яга, жупан (кафтан), доломан. Серм'яга – плечовий одяг, що є простим народним аналогом жупана без гудзиків, з вузькою стійкою. В багатьох випадках у козаків серм'яга виконувала функцію саме жупана. Серм'яги були переважно білого кольору (Michałowski i Nagielski 118; Крип'якевич *Історія* 330-340; Грушевський *Історія України* Т.8: 54) і короткими (Мицик *Джерела* Т.1: 51). Серм'яга мала функцію мундиру-барви в козацькому костюмі XVII ст. (Мицик «Польський» 459; Мицик *Джерела* Т.1: 274). Носилася не тільки простими козаками, але й старшиною. У червні 1622 р. обраний козацький гетьман О. Голуб, за описом польського комісара, свідка цієї події, а також усі козаки навколо були одягнуті в серм'яги (Сас 235).

Відома дослідниця одягу І. Турно в своєму словнику визначає серм'ягу таким чином: «*Siermięga (smiermiega) (gr. skaramagglon — sukno. sukmana) — od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału, niefarbowanego, a więc szarego*» (Turnau *Słownik* 164). Так само визначається цей вид одягу і в словнику Б. Лінде (Linde 236). Польські словники дають такі пояснення: «*Siermięga, proste cblopskie sukniisko i odzież*» (Gołębiowski 225); «*Siermięga, proste wiejskie, samodziałowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana, gunia*» (Arcta *Słownik* Т.2: 674); «*Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermięga*» (Arcta *Słownik* Т.3: 34). Як виглядала серм'яга-сукман, І. Турно показує на прикладі картини з краківського костела Бернардинів «Танок зі смертю» (Turnau *Ubiór* 115). Там показаний простий виріб з доморобного сукна, трохи довший (у випадку сукмана) за серм'ягу, без гудзиків, без великого коміру.

Більше того, серм'яги іноді носили і шляхтичі. Наступна згадка дає можливість зрозуміти, якою серм'яга була в той час за довжиною. Під час передачі викупу татарам в 1648 р. шляхтич Синявський згадується в серм'язі короткій, як сорочка (Мицик *Джерела* Т.1: 51).

Один з мушкетерів з полку Денгофа, будучи під Корсунем, описав в своїй реляції, як вони впізнали козаків. Побачивши вранці вершників у білих серм'ягах, вони одразу здогадалися, що це козаки, а от пізніше з'явилися і татари:

№2(ч.2) (2020)

«(Die) 25 mali. Rano z szanцу pana pułkownika Denhofa widzieć było Kozaki, bo szanце były na ugorze roli niskiej w brzezynie i że było opodal, trudno było rozeznać co za ludzie, aż per perspectivam widzieli, że konni ludzie w białych siermiągach, zaczęli się domyśleli, że Kozacy. Kiedy słońce poczęło wschodzić, ukazał się pułk tatarski po drugiej stronie rzeki ex opposito Korsunia, potem i drugi, i trzeci pułk o pięciuset albo sześciuset (ludzi). Kosz szedł dolina» (Michałowski i Nagielski 118). З цього тексту стає зрозумілим, що вояки в білих серм'ягах однозначно асоціювалися у супротивника саме з козаками, а не з кимось іншим.

У липні 1648 р. біля Костянтинова відбувся невдалий для козаків бій. Михайло Грушевський вмістив у своїй книзі фрагмент діаріушу Осинського: «за ласкою божою труп на трупі лежав густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле» (Грушевський *Історія України* Т.8: 54). У 1652 р. поляки знову пишуть, що бачили козацький полк: «всі на добрих конях, у білих серм'ягах» (Крип'якевич *Історія* 330-340).

Основним плечовим одягом козацької старшини був жупан, який в московських документах позначається терміном «кафтан». Кафтани в описах старшинського та гетьманського одягу зустрічаються різних типів, виготовлені із різних матеріалів: шовку, сукна. Випадки, коли полковники під час військових дій не нехтують простими білими габьяними чи серм'яжними кафтанами, вже згадані вище. Серед речей (животов) козацьких старшин в 1663 р. згадані різні кафтани «холодні» із шовкових тканин та кафтани, підбиті різноманітним хутром: соболями, білками, рисями. Важко зрозуміти, чи всі перелічені кафтани мали крій жупанів. Цілком імовірно, що деякі з них, як ті, що були підбиті хутром, мали крій кунтуша. Кунтуші одягалися зверху на жупани. В цей період кунтуші ще не мали розрізних рукавів. Саме такі кунтуші показані на зображенні Леонтія Свічки (Мал. 4, г) та деяких інших. Але під кінець століття вже почали з'являтися варіанти кунтушів із розрізними рукавами. Перелічені старшинські кафтани застібалися на коштовні золочені чи

срібні гудзики, литі або плетені «пугвицы снурковые золотные» (Книги разрядныя 1039), петлі на металізованих чи шовкових шнурах, на деяких кафтанах були коштовні нашивки: «Полковника Василья Золоторенкакафтанъ Турской бархотной алой на соболяхъ, пугвицы золотые съ искрами, кафтанъ обьяринной»², «вишневой на соболяхъ, кафтанъ обьяри золотные по зеленой земль, пуговицы серебряные позолочены холодной, кафтанъ бархотной червчатой холодной безъ нашивки, кафтанъ обьяри вишневой на рысахъ съ долгою нашивкою, кафтанъ лазоревой суконной холодной, нашивка серебряная» (Книги разрядныя 1034). В опису останнього кафтана не згадані гудзики та шнури, що свідчить про те, що він застібувався на гудзики, розташовані на нашивках. Серед речей старшини згадують в А. Сіліна: «кафтанъ обьяринной желтой на блякахъ хребтовыхъ, семь пугвиць на снуркь серебряныхъ, кафтанъ камчатой огненной цвѣтъ на пупкахъ соболяхъ, нашивки четыре, пугвицы серебряные, кафтанъ бархатной червчатой, подложенъ тафтою лазоревой, пугвицы серебряные золочены с финифтью, на рукавахъ тридцать пугвиць серебряныхъ позолоченныхъ» (Книги разрядныя 1037).

В старшини І. Обрамова: «кафтанъ вишневой атласной, осьмнадцать пугвиць на снуркь да на рукавахъ двѣнадцать» (Книги разрядныя 1039). В гетьмана Івана Самойловича серед іншого згадані різні шовкові оксамитові кафтани. Що цікаво, так це поєднання гудзиків спереду по борту та гачків на рукавах: «кафтан камчатый³ вишневый подложенъ холстиною 22 гапльчикина рукавах и 3 пуговички серебряны, в длину 2 аршина без вершка в подоле 4 арш.», «кафтаны обложены шнурком по обьяринным золотный серебряной, по бархатному зеленый», «кафтанъ мужской обьяринной осинового цвѣта⁴, подпушен тафтою алою въ круги снурок серебряной, кафтанъ мужской комчатой зеленой подложен полотномъ, кофтан мужской тофтяной осинового цвѣту стеганъ на бумаге подложенъ полотномъ длиной 2 арш в подол 4 арш.», «кафтанъ атласной лазуревой подложенъ кумачемъ

² Обьярь – цупка шовкова тканина (Словарь Вып.12: 208).

³ Камка, камчатый – кольорова шовкова тканина (Словарь Вып.7: 49).

⁴ Осинов цвѣт – кольору кори осики, сіро-зелений (Словарь Вып.13: 90).

краснимъ, на немъ 47 пугвиць и серебрянныихъ золоченныхъ. Кафтанъ бархатной зеленой на нем нашивка золотная въ круги снурокъ и голу-нець золотные», «кафтанъ суконной зеленой шиптуховой на нем пуговицы медные. длин 2 арш в подол 4 арш.» (“Опись движимого имущества” 1038, 1040, 1060, 1061, 1067, 1093). Як бачимо, кафтани підбивалися, крім шовку, ще й полотном. Місце, де зустрічається підкладка з лицевою тканиною, обшивали шнуром срібним чи золотним. В деяких випадках зустрічаються кафтани, обшиті не лише срібним чи золотим шнуром, але й галуном: «кафтанъ атласовый красный въ кругъ голун золотый съ сребромъ зъ городками, подложенъ полотномъ белым. На нем 50 пугвиць сребрныхъ белыхъ на рукавах 16 гапличковъ сребрныхъ опушка киндякаовая красная. Длина 2 арш безъ вершка» (“Опись движимого имущества” 1167).

Суконні кафтани в гетьманському гардеробі представлені такими зразками: «Кафтанъ суконной вишневой подложен киндякомъ вишневымъ. На немъ 12 пугвиць серебряныхъ золоченыхъ да на рукавахъ 12 гапличъ серебряныхъ же. Длина 2 арш без вершка. Кафтанъ суконной красной кармазинной подложен кумачемъ вишневымъ на нем 12 пуговиць серебряныхъ золоченыхъ да 12 гапличъ серебряныхъ, длина 2 арш. Кафтанъ суконной вишневой подпушенъ тофтию сминового цвету струйчетою на нем 12 пугвиць на колечкахъ 2 гаплички сребр золочен» (“Опись движимого имущества” 1068), «кафанъ суконный гвоздичного цвету кругом снурок золотной с чернымъ шолкомъ, сканый, кофтаннъ ветхой жолтой подложенъ киндякомъ чорнымъ, кафанъ суконный дикогоцвету подпушен тафтою алою на нем 40 пугвицъ обшивныхъ золотомъ да гапличка серебряна, кругом снурок золотный сканый» (“Опись движимого имущества” 1111), «Кофанъ бархатный вишневой подложен камкою жовтою на немъ гаплички серебряне з чернею, лапости тофяніе аліе, кругом снурокъ зеленой» (“Опись движимого имущества” 1093). В цьому фрагменті згадують вже не тільки золотні, але й чорний із золотним шнури та навіть шнур зеленого кольору. Жупанів (кафтанів) в гетьманському гардеробі описана велика кількість, багато із них подібні за матеріалами та виконанням, але не можна не навести ще деякі цікаві поєднання матеріалу та кольору: «кофанъ атласной

рудожелтой, подложенъ кумачемъ зеленимъ, на нем 48 пугвиць серебряныхъ обшивныхъ, да на рукавах 28 гапличекъ серебряныхъ, Кофтан комчатый зеленый, ана той камке травы золотные и серебряние, на нем 20 да 4 пугвицы изумрудныхъ на золотихъ спинкахъ да гапличка серебряная, подложен полотном швабскимъ, подпушенъ тафтою зеленою, на рукавахъ 24 гаплички серебряныхъ, въ круги снурокъ золото съ сребромъ» (“Опись движимого имущества” 1092). Серед цієї розкоші вибивається шовковий кафтан, що має ткану поверхню з золотих та срібних «трав».

У книзі пожиток гетьмана П. Полуботка перелічено велику кількість кафтанів, наприклад: «Кафтанъ суконой голубой, вокруг снурок сребреной, кафтан красной суконной, вокруг снурокъ сребреной, кафтанъ бархатной зеленой, подложен киндякомъ зеленимъ, вокруг снурок золотой, кафтан парчи турецкой подбитъ весь киндякомъ краснымъ, пуговиць маленькихъ 7 на немъ. Кафтанъ канаватной рудожелтой, подбитъ весь крашениною синею, вокруг снурокъ сребреной, кафтанъ атласной черной, подбитъ весь крашениною синею, на немъ 12 пуговиць сребрныхъ малыхъ, кафтанъ тафтяной жаркой, подбитъ весь бурлетомъ зеленимъ» (“Книга пожиткам” 11). Якщо більшість кафтанів обшиті «снурком», то останній, вочевидь, не мав такої обшивки.

Серед речей гетьмана І. Самойловича та старшин у 1663 р. також згадані стегані, тобто прошиті кафтани, такі як: «кафтанъ червчатой атласной стеганой, пугвицы королковые на сребрѣ двѣнадцать, да на рукавахъ серебряныхъ осьмнадцать» (Книги разрядныя 1037), «кофтан мужской тофтяной осинового цвету стеганъ на бумаге подложен полотном» (“Опись движимого имущества” 1038). «Кафанъ атласовый красный же, стеганъ на вервахъ въ шахмотъ подложенъ зеленимъ кумачемъ опушка выбойковая полосатая на нем 2 пуговицы сребряные золоченые в длину полтора аршина» (“Опись движимого имущества” 1166). В останньому кафтані, крім того, що він простеганий, вочевидь, між стежками ще й вставлені мотузки «верви».

В полковника П. Рославця взято в 1677 р.: «Сундучокъ с платьемъ: пять кафтановъ, два бархатныхъ вишневого и червчатого цвѣта; два покрытые атласомъ и байбереековою тафтою съ золотою нашивкою и одинъ суконный червчатый кафтанъ на куницахъ. Чемоданъ съ восемью

№2(ч.2) (2020)

кафтанами суконними, цвѣта коричневого и чернаго, тавфтяной бѣлый, атласный зеленый и камчатный лазоревый кафтаны на бѣлкахъ, одинъ изуфреневый (?) кирпичного цвѣта, и два кафтана обяриныхъ на соболяхъ, одинъ цвѣта вишневаго, другою зеленаго» (Костомаров 277).

Під впливом угорської моди в костюмі українців 40–50-х рр. XVII ст. з'явився такий плечовий одяг як доломан, який шили як з коштовних, так і з простих сукон. Документи з Київщини згадують «доломанъ фалендышовый», «доломанъ фалендышовый лазуровый», «доломанъ старый требуховы» (Білоус 149, 153, 154). Зображення козацької старшини на картушах В. Гондіуса (Мал. 3, д), та зображення полковника А. Ждановича (Мал. 3, г) дуже нагадують цей тип одягу: короткий, по коліно, нагадує жупан, попереду до пояса застібався на петлі та гудзики, з вузькими рукавами, які застібалися на гудзики або гачки.

Жупани (кафтани), а іноді і кунтуші, підперезувалися поясами-кушаками, гарусними (плетеними із вовняної нитки) та з шовкового шнура. На кінцях поясів могли кріпитися шиті золотом чи сріблом ворворки. Пояси пов'язували так, аби кінці випускати з двох боків з заходом назад, або з правого боку. Як видно за описами нижче, такі пояси мали багату кольорову палітру: «кушак гарусной красной», «кушакъ шолковой тканой красной по концамъ затканъ золотомъ въ длину 4 арш. 10 вершковъ» («Опись движимого имущества» 1051), «Кушакъ тканой белой шовковой дл 4 арш. Кушак ветхой жовтой шовковой в 5 аршин.» («Опись движимого имущества» 1095), «пояс шелковой зеленой тканой дл 4 арш., пояс шолковой красной тканой длина полпята арш. Кушакъ шолковой тканій же брусничного цвету дл 4 арши 3 вершка. Пояс шелковой вязеной по концам ворворки обшити золотомъ и серебромъ длина 7 арш и 7 верш.» («Опись движимого имущества» 1114), «5 кушаков красныхъ въ томъ числе 2 кушака вязанихъ длиною 5 арш. 6 вершковъ» («Опись движимого имущества» 1140), «пояс шолковой красной плетеной ворворки обшиты золотомъ дл 5 арш. Пояс шовковой тесмяной» («Опись движимого имущества» 1189).

Серед речей полковника Семена Палія було кілька поясів: «песочной золоченой, Венгерской золоченой, на концахъ камышки корольковые

красные, Турецкой безъ тесьмы, одни штучки въ мѣшечкѣ, кушакъ Турецкой на тесьмѣ золотомъ и серебромъ тканъ, поношень, по концамъ штучки золотые» (Бантыш-Каменский 52-54). В гетьмана П. Полуботка: «поясъ красной турецкоко, концы затканы золотомъ» («Книга пожиткамъ» 32).

При археологічному дослідженні крипт у кафедральному соборі св. Миколая в Дубні археологом В. Гупало було знайдено рештки плетеного поясу: «Небіжчик із поховання II поверх жупана був підперезаний сітчастим поясом, скрученим у джгут. Виріб виготовлений із шовкових ниток, які набули коричневого кольору (первісно, мабуть, кармазинового). Даний пояс репрезентує так звані секеські різновиди, що виплітали технікою спрангу» (Гупало 333). Такого типу пояси є і серед угорських знахідок (Ember 155–160).

Верхній плечовий одяг

Зверху на доломани чи жупани (кафтани) вдягали кунтуші, делії, ферязі та чуги. Чуга, або чюга – московська назва одягу, подібного кроєм до короткорукавної делії без великого коміру, або простої делії, які московські писці називали в документах «чюгами». Серед речей старшин та гетьмана І. Самойловича зустрічаємо такі чуги: «чюга отласная зеленая съ долгою нашивкою, холодная, чюга камчатая черная съ пугвицы, чюга байберековая червчатая съ нашивкою, чюга бархатная зеленая холодная съ нашивкою долгою» (Книги разрядныя 1034), «Чуга турецкая обяриная серебряная а по той обери травы золотные подложен тафою белою длин 2 арш.» («Опись движимого имущества» 1091), «чюга обяри золотые брусничной⁵ цвѣтъ, съ нашивкою золотою длинною, чюга вишневая, нашивка золото съ шелкомъ, чюга малиновая суконная холодная, нашивка шолковая» (Книги разрядныя 1034).

Кунтуш

Кунтуш (Turnau Słownik 92) відрізнявся кроєм від жупанів, мав цільну приталену спинку, до якої з боків вставляли клинами

⁵ Брусничной – зелений в колір листа брусники.

Мал. 6. (а) – Зразок петлиць з фрагменту портрету З. Оссолінського з синами, 1650 р., Королівський замок в Варшаві. (б) – Зразок петлиць з фрагменту портрету С. Чарнецького, 1669 р., Королівський замок в Варшаві.

розкроєні бокові частини, цільні або різні рукави «вильютами», гудзики чи петлиці (Мал. 6, б). Існував ще один подібний до кунтуша одяг, в польській термінології «кубрак», що шився із тонких тканин, мав схожий крій з кунтушем, але не мав прорізних рукавів (Turnau *Słownik* 100). Можливо, деякі з описаних каптанів старшини мали саме такий крій. Принаймні з 1680 р. можна казати, що кунтуші згадуються та використовувались козацькою старшиною (Беляшевський 92). Можливо, описуючи наступний каптан козацького старшини, мали на увазі саме кунтуш, на що вказує цікава деталь, яку якраз можна побачити на деяких портретах (Мал. 6, а) – плетений вузол над гудзиками зверху під головиною: «кафтанъ обьяринной кирпичный цвѣтъ, подложенъ тафтою зеленою, нашивка золотная, десять пугвиць да въ верху узоль» (Книги разрядныя 1037). У гетьмана П. Полуботка описано багато різних кунтушів, наведемо деякі з них: «кунтуш штофовой малиновой, мѣхъ песцовой подложенъ черевей, обложенъ кружевомъ сребреннымъ, кунтушъ парчевой зеленой, травы золотые и серебряные, подложенъ мѣхъ куней, полы подбиты соболями, вкруг позументъ золотой узенькой и снурокъ золотой же, кунтушъ штофной красный, травы золотыя, подложенъ мѣхъ куней полы пнемного соболями, обложенъ кружевомъ золотымъ, гороки сребреные, кунтушъ суконной крапивной,

подложенъ мѣхъ куней, полы подбиты соболями вкруг позументъ золотой узенькой и снурокъ золотой же, кунтушъ суконной лимонной, подложенъ мѣхъ куней бѣлей хрептовой, обложенъ позументомъ золотымъ, гороки сребреные, вкруг снурок золотой, кунтушъ суконный дымчатой, полы подложены штофомъ краснымъ, галунъ и снурокъ вкруг золотой» («Книга пожиткам» 12, 13).

Делія

Делія (Turnau *Słownik* 45) мала прямий крій, в одному з варіантів – великий комір, довгі широкі рукави з прорізами, підбивалася як шовком, так і хутром. Одним з варіантів делій була делійка (угорською «мента»), що мала короткий рукав (до ліктя) та не мала великого коміру. Вочевидь, простьобана делія з коротким рукавом малася на увазі в наступному описі: «Кафтанъ камчатой рудожелтой стеганой подложенъ киндякомъ лазоревымъ на нем 6 пугвиць сребрныхъ рукава короткіе до локтя широкіе. Длина 2 арш безъ четверти» («Опись движимого имущества» 1167). Делії зображені на козацьких старшинах у низці іконографічних пам'яток. Делії шили, купляли чи отримували в подарунок. Наприклад, в подарунок від кримського хана гетьману Івану Виговському та його полковникам 4 липня 1658 р. було привезено делії білі телетові (шовкові, тафтяні) (Мицик *Гетьман* 72).

№2(ч.2) (2020)

Ферязь

Ферязю називали верхній плечовий одяг, в якого крій був подібний до делії: широкий або злегка приталений. Ферязь мала довгі широкі рукави без великого виложистого коміру, підбивалася хутром, оздоблювалася петлицями (нашивками), застібалася на гудзики, петлиці, обшивалася золотним чи шовковим шнуром, іноді галуном. Ферязь також представлена в гардеробах старшин: «*ферезия соболья пластинчатая подъ бархатомъ алымъ двоєморховимъ по бархату травы золотние на ней алами жемчужние въ оламахъ по 3 запони золотие въ нихъ 42 камени изумрудовихъ въ золоте..ферезия рисья хрибтовая подъ бархатомъ зеленимъ на ней 8 узловъ зъ пуговицъ и съ петли волоченого золота в руги снурокъ золотной длиной 2 аршв подоле 4 арш.*» («Опись движимого имущества» 1090). «*Ферезія суконная красная кармазиновая, подложена камкою дикого цвету нашивка золотная зъ шолкомъ, снурокъ шолковой красной, длиной 2 арш.*» («Опись движимого имущества» 1111), «*спорок ферези красной суконой кармазинной на нем нашивка золотная зъ узлы и зъ пугвяцы золотными обшевными в круги голунець серебряной, длиной в 2 арш. Въ подоль5 арш.*» («Опись движимого имущества» 1027), «*ферезея малиновая суконная холодная съ нашивкою шелковою»* (Книги разрядныя 1034). При арешті полковника П. Рославця в 1677 р. були взята «*ферезея алая, суконная на рысяхъ»* (Костомаров 277).

Шкіряні каптани

Європейські рейтарі та польські вершники XVII ст. в якості захисту використовували шкіряні лосині колети. Особливої вичинки шкіра такого каптану була товстою та м'якою, захищала від холодної зброї. Подібний одяг знаходився і в гардеробі І. Самойловича: «*кожан лосиной длина 2 аршина без четверти, на рукавах по 9 гапλικов серебряныхъ»* («Опись движимого имущества» 1040), «*кофтанъ лосиной подпушенъ передъ да рукава обярью красною»* («Опись движимого имущества» 1140).

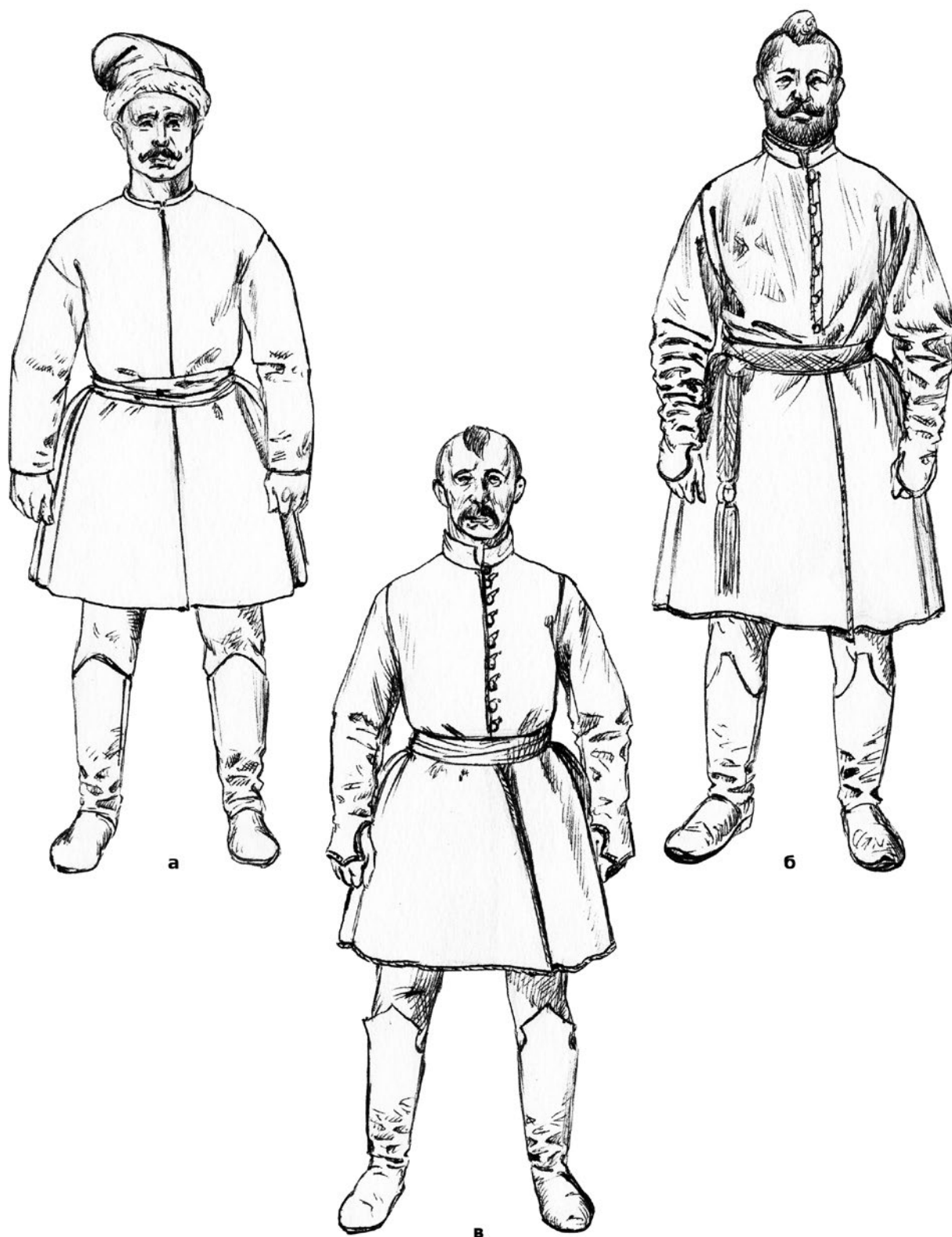
Плащ

В негоду старшина, як і прості козаки, укривалася опанчами (епанчами), або суконними плащами емурлуками, які згадуються в описах старшинського одягу: «*Емурлукъ суконной*

вышневой» («Опись движимого имущества» 1160)», «*Епонча шутруховая лазоревая длина 2 аршина в подоле 7 аршинъ»* («Опись движимого имущества» 1068), «*Емурлук красный подложенъ камкою зеленою, на немъ 12 пуговицъ медныхъ золоченыхъ»* («Опись движимого имущества» 1094). Згадки про гудзики, можливо, натякають на те, що цей одяг застібався на них спереду і на рукавах. Під назвою плащ розуміли і конструкцію на гудзиках, відому під європейською назвою плащ «а-ля козак». Гетьман Б. Хмельницький, як згадувалося вище, використовував простий білий плащ, який міг бути виготовлений з повсті або сукна. Часом плащі-опанчі могли шити з різних по кольору матеріалів. У гетьмана П. Полуботка згадані «*епанча синя, воротникъ бархатной зеленой, вокруг снурокъ шелковой белой крученой серебряной»* («Книга пожиткам» 17). Екзотичним покриттям плечей могли виступати шкіри диких тварин. Подібними шкурами покривалися польські гусари та гетьмани, а в І. Самойловича були: «*два барса подложены кумачемъ краснымъ»* («Опись движимого имущества» 1076).

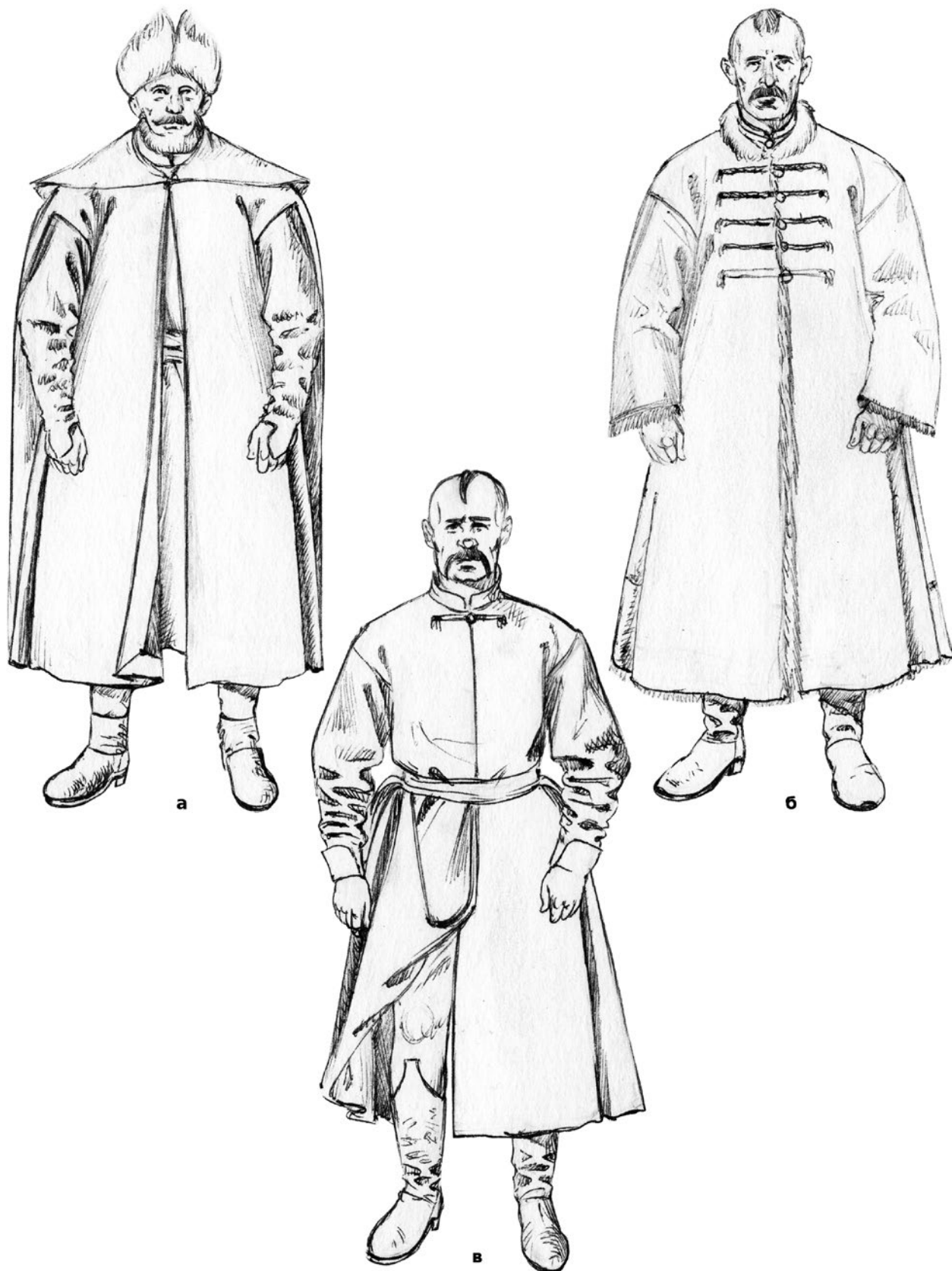
Шуба

Старшини в зимовий період носили шуби (Turnau Słownik 181), широкі з хутряним коміром та широкими рукавами, з хутра різних тварин, зверху критих тканиною: «*Полковника Василья Золоторенка шуба государева жалованая подъ бархотомъ золотымъ Персицкимъ на соболяхъ, восемь пуговицъ серебряныхъ позолочены»* (Книги разрядныя 1034). Серед речей бунчужного Золоторенка згадано: «*шуба лисья суконная алая, пуговицы серебряные, золочены, шуба мужская волчья подъ сукном лазоревымъ»*, а в «*Ясаула Л. Бута шуба лисья голубая суконная, нашивка золотная, ветхая, шуба лисьи лапки подъ сукном лазоревымъ, пуговицы серебряные»* (Книги разрядныя 1037). У гетьмана І. Самойловича також була шуба з вовка: «*Шуба вовчая подъ кумачемъ красным длина 2 аршина»* («Опись движимого имущества» 1068), «*шуба мужская лися черевя, подъ тафтою зеленою, ветха, на рукавах 24 гаплички серебряныхъ»* («Опись движимого имущества» 1027), «*шуба мужская рысья подъ чернымъ сукномъ, въ кругъ снурокъ золото съ шовкомъ сканой, шуба мужская лисья хребтовая подъ ккамкою луданною тоусиноного цвѣту»*

Мал. 7. Графічні реконструкції представників козацької старшини середини – другої половини XVII ст. в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – серьм'яга; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (б) – Плечовий одяг – жупан; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (в) – Плечовий одяг – доломан; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи.

№2(ч.2) (2020)

Мал. 8. Графічні реконструкції представників козацької старшини середини – другої половини XVII ст. в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – делія; поясний одяг – вузькі уброне; черевики. (б) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – фerezь; поясний одяг – вузькі уброне; чоботи. (в) – Плечовий одяг – кунтуш-кубрак, модифікація крою кунтуша, але без розрізного рукава; поясний одяг – вузькі уброне; чоботи.

Мал. 9. Графічні реконструкції представників козацької старшини в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – делія, підбита хутром; поясний одяг – штани; чоботи. (б) – Плечовий одяг – короткий по коліно жупан; верхній плечовий одяг – опанча; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (в) – Плечовий одяг – доломан; верхній плечовий одяг – кунтуш; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи.

Мал. 10. Полковник Ніжинського полку Григорій Гуляницький, 1650-ті роки (малюнок С. Шаменкова).

Мал. 11. Полковник Максим Кривonos, 1640-ві роки (малюнок С. Шаменкова).

(“Опись движимого имущества” 1038), «шуба соболя пупчεται подъ объярбю серебряною, на ней запони золотые, въ занонахъ по 2 камня большихъ изумрудныхъ, да 68 камня среднихъ и малыхъ, на одномъ запонѣ пугвица изумрудная зъ яхонтомъ, въ круги шнурокъ золотной.» (“Опись движимого имущества” 1090).

В якості дарів чи подарунків за службу старшині дарували різні тканини, іноді в документах було навіть вказано, які саме. У 80-ті рр. XVII ст., перебуваючи в складі посольств,

козацькі старшини отримували такі сукна. Полковники: «французского сукна на пару платья – 10 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 5 локтей, темно красного атласа – 12 локтей, голубого атласа – 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета – 12 локтей»; сотники: «кармазину фалендишевого – 5 локтей, тузинку на жупан – 5 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 6 локтей»; хорунжим давали: «тузинку на пару платья – 10 локтей,

Мал. 12. Полковник Київського полку Антон Жданович, 1650-ті роки (малюнок С. Шаменкова).

фалендишу – 5 локтей»; осавули та отамани діставали: «фалендишу – 5 локтей, тузинку на пару плаття – 10 локтей, тузинку на жупани – 10 (та. – С.Ш.) 5 локтя, тузинку на кунтуш – 5 локтя, паклаку на жупан – 6 локтей»; простим козакам: «тузинку на кунтуши по 5 локтя, паклаку или шептуху (на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного – 45 локтей» (Беляшевский 92).

В якості оплати чотирьом козацьким полкам в 1683 р. у Варшаві дали таку ординацію на

кожний квартал: «полковникам сукна голландського по 8 ліктів, та лисяче хутро на потреби до жупанів, осавулам сукана, писарю генеральному сукна на конташ і жупан. Судді полковому та писарю паклаку, сотникам сукна, хорунжим, отаманам осавулам – паклак» (Чухліб 363–366). «В якості оплати за службу в 1683 році, у відсічі турецької навали окрім грошей, полковники Війська запорозького отримали на рік: «сукна голландського по ліктя, осавулам та полковникам фалендишу по ліктя, писар генеральному

фалендишу, писарям полковим по паклаку по ліктю, сотникам так же по фалендишу по ліктю, хорунжим полковим паклаку, хорунжими сотенним по паклаку, осавулам сотенним по паклаку, отаманам (десятники) по паклаку, молодцям (козакам. – С.Ш.) паклаку на одяг по ліктю» (Чухліб 368–370).

Гетьман Іван Мазепа отримував від царів різні коштовні каптани. На початку 1700-х рр., коли в моду в Московській державі увійшов так званий угорський одяг, Івану Мазепі в ролі жалуваного плаття було дано каптани угорського типу: «кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным и с яхонты, ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги» (РГАДА 139 об.), «кафтан венгерской бархатной испод соболей пластинчатой, с рукавами пучатыми собольи и подпушен отласом золотным, обшит голуном золотным буравчетым широким, да снуром золотным же. Вместо нашивки нашит линт золото серебром широкой с кистми золотными жи с варворки. пугвицы нашиты золотые с изумруды, и с яхонты, к рукавам у занясья вместо застежек нашиты пугвицы серебряные золоченые с яхонты. Всего ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги, делан тот кафтан в казанском приказе» (РГАДА 176 об.), «кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным, с пуговицы золотными и изумруды и с яхонты ценою в 757 рублев в 18 в пол денги. Во всем против прошлого 1700 году. Бархат из казанского, мех из сибирского, на приклад денги из ратуши» (РГАДА 305). Такий одяг угорського типу використовувався в російській армії до 1703 р., та приблизно до такого ж часу міг носитися як І. Мазепою, так і іншими старшинами.

Поясний одяг

Чоловічий поясний одяг в документах фігурує під різними назвами: це і штани, і портки, і часто згадуваний в документах поясний одяг під назвою «убране» (АЮЗР 218)⁶, або «убэры». В київському тестаменті 1636 р. згадуються

Мал. 13. Полковник Чернігівського полку Мартин Небаба, 1651 р. (малюнок С. Шаменкова).

«убэры фалэндышу⁷ чырвоного» (Білоус 149). На відміну від інших назв, які дозволяють різне трактування, «убране» підписані на одному з кроїв кравецької книги міста Вроцлава (Gutkowska-Rychlewska 526). Креслення показує крій штанів 1640-х років, а підпис «убране» однозначно дає зрозуміти, що цей чоловічий одяг, що фігурує в багатьох документах під цією назвою, є обтислим видом поясного одягу угорського типу. Відома дослідниця історії костюму І. Турно також пише про уброне як про обтислі по нозі (Turnau *Ubiór* 21; Turnau *Słownik* 193). Шилися уброне з різних тканин, переважно з вовняних, якісних, як згадані вище фалендишові, або з лунського: «Уброне синее лунское» (АЮЗР 216). Такі уброне розширилися на верх від коліна та обтягували ногу нижче коліна. Такого типу одяг зображено на представниках старшини та в козаків на мапі Г. де Боплана 1640-х рр. (*Tyrus Generalis Ucrainae*) (Мал. 3, д). На титульному аркуші до праці Йоахима Пасторіуса «*Bellum Scythico-Cosacium*» також показаний вузький вид поясного одягу (Мал. 3, е). Такого ж типу поясний одяг показано на зображеннях старшини з титулярника царя Олексія Михайловича (Мал. 5, в) та на печатці Малоросійського приказу 1677 р. (Мал. 5, б).

Серед речей, виявлених В. Гупало в похованні крипти м. Дубно, було знайдено рештки вузьких штанів з темно-зеленої тканини (сукна чи вовни) (Гупало 331).

Штани-гачі

Наступний вид поясного одягу, який фігурує в документах та навіть дійшов до нашого часу – це «гачі», згадані, зокрема, поміж інших видів одягу в польсько-турецькому словнику XVII ст. (Paszkowski 136). Те, що в нас називали гачі, в турків мало назву «*sztanu*» (штани). З цього можна зробити висновок, що сучасна загальна назва «штани» в XVII ст. мала більш

⁶ Детальніше про поясний одягу можна прочитати в наступній роботі (Шаменков «Поясний одяг» 198-202).

⁷ Фалендиш – гатунок голландського чи англійського сукна середньої якості.

◀ **Мал. 14. (ліворуч)** Полковник Іван Богун, 1656 р.
(малюнок С. Шаменкова).

вузький сенс, позначаючи конкретний вид поясного одягу, і початково було турецьким словом. Згодом термін прижився і в українській мові як назва виду поясного одягу, схожого за кроєм та об'ємами на гачі. В подальшому цей термін ми будемо використовувати як ознаку неширокого поясного одягу з трубоподібними холошами. Те, що гачі ототожнюються з терміном штани, дає нам підказку, як міг виглядати поясний одяг під назвою «штани», який часто згадується в документах другої половини XVII–XVIII ст. Цей поясний одяг з великою мірою вірогідності мав прямі та неширокі трубоподібні холоші. На деяких зображеннях в А. ван Вестерфельда та В. Гондіуса, наприклад, є одяг такого типу – ширший за убране, трубоподібний, заправлений в чоботи чи постолі. Можливо, гачі могли шитися не тільки з сукна, а й з цупкого полотна.

Поясний одяг, згаданий в описах майна гетьмана І. Самойловича 1670-х рр. під назвою «штани», важко однозначно трактувати. Проте можна стверджувати, що якби вони були широкі та мали крій шаровар, то вірогідно, що вони б були записані під цією відомою назвою, адже канцеляристи знали термінологію. Зауваживши матеріал, з якого їх було виготовлено та знаючи, що розуміли під терміном «штани», можемо припустити, що це найменш як не широкий поясний одяг типу гач: *«Трои штаны суконніє красніє»* (“Опись движимого имущества” 1140), *«Штаны отласные красные подложены вышневимъ киндякомъ ушки отласные рудожелтые въ ушколахъ поясъ асенной шовковой»* (“Опись движимого имущества” 1167), *«Штаны тофтяные красные»* (“Опись движимого имущества” 1038).

На відомих нам зображеннях козацьких старшин широких зразків поясного одягу типу шаровар не показано, як їх не показано і на простих козаках. Навпаки, тут домінують вузькі або помірно широкі зразки. Не зустрічаються шаровари і в писемних джерелах, що стосуються українських козаків. Цей факт потребує трохи ширшого пояснення. Польський дослідник Радослав Сікора зазначає, що останні дві

декади XVII ст. є вирішальними для зміни мод поясного одягу як цивільних, так і військових (на прикладі гусар). Шаровари починають входити в гардероб в 70-ті рр. XVII ст., а до цього домінували вузькі штани (*«Spodnie husarzy»*). Згадка про шаровари в польському війську в 1671 р. іноді носять відверто сатиричний характер (Potocki 289). В самій Османській імперії, згідно з іконографією XVI–XVII ст., носили також переважно вузькі – обтислі та неширокі види поясного одягу, а шаровари були не надто поширені. Як зазначають дослідники, ситуація з модою на широкі штани поступово змінюється в 70–80-ті рр. XVII ст. Вочевидь, широкі варіанти шаровар лише в 80-ті рр. поступово почали входити і до козацького гардеробу, і до гардеробу населення України загалом, чому сприяли перемоги та захоплення трофеїв після битв під Хотином та Віднем. Іноді за шаровари помилково сприймають поли жупанів та кунтушів, особливо, коли на зображеннях показано вершників. В українській іконографії та в документах шаровари з'являються лише починаючи з XVIII ст. В переліках майна старшини другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. жодних шаровар не зазначено. Одне з перших джерел, де згадуються шаровари саме в козака, а не будь-якого іншого мешканця Речі Посполитої чи Гетьманщини – це згадка в переліку майна бунчукового товариша Г. Фредрикевича, померлого в 1720-х роках: *«шаровари суконніє вишневыє»* (“Опись домашнихъ” 83).

Сорочки

Сорочки, як правило, зрідка потрапляли в поле зору художників, рідко зустрічаються на зображеннях епохи та невідомі з археології, а тому важко сказати однозначно, який крій вони мали. Знайдені в інвентарі І. Самойловича сорочки мали оздоблення: *«рубашка мужская воротъ и по швамъ шито шолкомъ зъ золотомъ, 2 рубашки мускіє белые по швамъ разшиваны круживцами нитеними»* (“Опись движимого имущества” 1153), *«49 рубашекъ швабскихъ тонкихъ полотень въ томъ числе 6 шити золотомъ»* (“Опись движимого имущества” 1112), *«шита рубаха въ петлю золотомъ подпушена тафтою красною»* (“Опись движимого имущества” 1055).

Рукавиці

Рукавиці вкрай рідко зустрічаються в джерелах, але в гетьманському гардеробі їх налічувалося декілька видів: «*Рукавицы лосиные новые*» («Опись движимого имущества» 1055), «*Рукавицы шолковые вязеные алого да зеленого цвету съ серебромъ и зъ золотомъ*» («Опись движимого имущества» 1048), «*Руковицы собольи пластинчатые под вишневымъ сукномъ. Такжеж подзеленымъ. Руковицы лосиные к запясть по зеленому отласу шито золотом и серебромъ, бохрома красная шовковая съ серебромъ*» («Опись движимого имущества» 1095).

Панчохи

На ногах представники старшини, як і звичайні козаки, носили панчохи, але на відміну від простих козацьких, вони були пошиті із коштовніших матеріалів: «*чулки красные кармазинные подложены крашеныною*» («Опись движимого имущества» 1168), «*чулки шолковые рудожелтые, чулки шолковые алого цвету*» («Опись движимого имущества» 1042), «*27 чулки шерстяния бѣлая с красной и бѣлой и черной шерстію*» («Опись движимого имущества» 1079), «*чулки бѣлая полские*» («Опись движимого имущества» 1140). Панчохи носили зверху на штани, одягаючи в чоботи чи черевики.

Взуття

Окрім чобіт з підборами та без підборів, на підковках, козацька старшина носила і різні варіанти черевиків. Це могли бути черкаського, німецького чи турецького типу черевики жовтого, чорного чи чорного кольорів, які показані на деяких іконографічних джерелах, та згадані в опису майна гетьмана І. Самойловича: «*черкаского дела бачмаги жолтіе сафьянные*» («Опись движимого имущества» 1168), «*двое башмаки нѣмецкіе замшовые вышневые*» («Опись движимого имущества» 1198), «*11 башмаки сафьянные турецкие жолтые*» («Опись движимого имущества» 1046), «*3 башмаки мускіе турецкие сафьянные жолтые*» («Опись движимого имущества» 1057),

«*Восмеры сапоги черные телятинные*» («Опись движимого имущества» 1046), «*сапоги сафьянные красные*» («Опись движимого имущества» 1040).

Джерел, що стосуються використання черевик саме українськими козаками, а не просто шляхтичами чи будь кого іншого з населення Речі Посполитої, не так багато. В цьому випадку ми не можемо не згадати цікавий витвір мистецтва, на якому досить ретельно та достовірно подані постаті козаків, серед яких можливо присутній і дехто з старшин. Мова йде про срібну пластину-антипендіум з санктuariюму «*Matki Bożej na Górze Chełmskiej*», в костелі міста Хелм (Польща) (Мал. 5, а) (Michałowski i Nagielski 253). На рельєфі показані полонені козаки після битви під Берестечком 1651 р. Сам рельєф виконано у 70–80-ті рр. XVII ст. на замовлення єпископа Я. Суші, а в подальшому плакетка дороблялася. Композиційно зображення, де показані козаки, дуже близьке до гравюру В. Гондіуса, виготовленої до праці Йоахима Пасторія (Мал. 3, е), але в той же час містить деякі відмінності. В першу чергу це стосується взуття та поясного одягу. Якщо уважно придивитися, можна побачити, що частина козаків одягнуті не в чоботи, а в черевики, також відповідно видно й вузькі убрane або панчохи, що носять разом з черевиками. В цьому немає нічого дивного, адже такий варіант поєднання східноєвропейського одягу із черевиками зафіксовано і в документах (Stefańska 305). Випадки, коли разом зі східноєвропейським одягом носили європейські черевики, є також в живописі («*Smierc Tomasza Becketa*»). На згаданому вище зображенні старшини з титулярника царя Олексія Михайловича (Мал. 5, в) показані черевики з жовтої шкіри в поєднанні з вузьким зразком поясного одягу – убрane.

Аксесуари

З цікавих аксесуарів серед пожиток І. Самойловича згадуються годинники: «*трои часы малые, ковчежцы сербреные*» («Опись движимого имущества» 1025), «*двои часы мѣдные золоченые*» («Опись движимого имущества» 1048).

Спорядження та озброєння

Тема озброєння та спорядження потребує окремої праці, але для повноти розуміння образу стисло окреслимо. Старшинськими ознаками рангу були буздігани, шестопери, в гетьмана булави. Також гетьмани та полковники носили тростини. В І. Самойловича було 5 тростин «оббиты медью посох дерево гобоновой», «5 тростинъ въ томѣ числѣ 3 по концамъ окованы серебромъ, одна по концамъ окована желѣзомъ, однажъ безъ оковки» («Опись движимого имущества» 1059).

У полковника стародубського П. Рославца був «пернач полковницкой что называютъ шестоперомъ» (Акты 13: 238). Серед речей гетьмана І. Самойловича: «булавы, буздуганы» («Опись движимого имущества» 1064-1066), «шестоперъ желѣзной, золоченъ мѣстами, в немъ же пистолетъ» («Опись движимого имущества» 1045), «буздуганъ булатной настѣканъ золотомъ, наконецныкъ и обручикъ сербреные золочены мѣстами съ черню» («Опись движимого имущества» 1048), «2 буздунгана сербреные, въ томъ числѣ у одного перья золочены мѣстами, по концамъ окованъ серебромъ, середина уклеена кожею черною» («Опись движимого имущества» 1048). Булав та буздіганів в гетьмана Самойловича описано біля двох десятків; вони подібні за описами, тому згадаємо лише кілька з них: «Булава серебряная, рукоять деревяная, окована серебромъ же, и визолочена сплошь, съ вяшмами и зъ берузами, Булава серебряная, рукоять деревяная, окована серебромъ же незолоченая, буздуганъ серебряной, рукоять деревяная, окована серебромъ же, золоченая» («Опись движимого имущества» 1064, 1065).

Основною холодною зброєю були шаблі різних видів та оздоблення, на шкіряних чи на тасьмяних портупях. В І. Самойловича згадані і палаші: «Саблі різні, польські, татарські, прости та декоровані» («Опись движимого имущества» 1082, 1083). У П. Полуботка: «сабля, оправлена сребромъ съ черню, черенъ костяной белой, сабля оправлена сребромъ вызолочена, черенъ весь сребряной вызолоченъ, поясъ тесьма шелковая пестрая, сабля оправдленая сребромъ вызолочена съ черню, поясъ снурок шелковый голубой» («Книга пожиткам» 18). В І. Самойловича описана велика кількість шабелъ золочених

та з дорогоцінним камінням, наведемо опис однієї з них: «сабля, ножны хозу черного, полоса булатная, черенъ яшмовой, оправа серебряная золоченая сплошь, въ оправѣ 177 каменей яхонтовыхъ и изумрудовыхъ» («Опись движимого имущества» 1082). Шаблі полковників декорувались простіше: «Кіевского полковника Семена Третьяка сабля оправлена серебромъ, Черниговского полковника Аникія Селина сабля Полская оправлена серебромъ, Переяславского полковника Афанасія Щуровскаго сабля оправа мѣдная, Прилучкого полковника Дмитрея Чернявского сабля оправа серебряная вызолочена. Ирклѣевского полковника Матвѣя Попкѣева сабля оправлена мѣдью, Ясаула Семена Кулженка сабля татарская, Писаря Михайла Восхѣвичасабля Полская оправная» (Книги разрядныя 1032, 1033). Зрідка зустрічаються в описах і така зброя як чекан: «Чеканъ желѣзный оправленъ серебромъ съ черню и обшитъ хозомъ чернымъ» («Книга пожиткам» 25).

Для зберігання набоїв використовувалися ледунки. В інвентарях речей козацьких старшин зустрічаємо: «2 ледунки шитие золотом одна по атласу зеленомъ другая по бархату по черномъ, ледунка шита по красномъ бархату золотом и серебром» («Опись движимого имущества» 1081-1084), у П. Полуботка: «Ледунка, доска сребреная съ черню» («Книга пожиткам» 39).

Порох зберігали в натрусках та рогах: «Рогъ пороховой буйловой черной оправленъ серебромъ» («Опись движимого имущества» 1084), «6 натрусокъ черкасскихъ подъ лосиною шерстью» (Акты 13: 237), «натруска шумовая оправлена сребромъ цепочка сребро» («Опись движимого имущества» 1149). Цікаво відмітити таку дрібницю, як покриття натруски лосиною шкірою. Порох також зберігали і в спеціальних емностях, таких як «лубяная коробочка съ порохомъ» (Костомаров 277).

В арсеналах полковників знаходилася велика кількість різних за типами та оздобленню пістолетів та самопалів: простих та гвинтованих, із різьбленням та інкрустованих кісткою. Так, у полковника стародубського П. Рославця в 1677 р. було забрано «17 пищалей винтовокъ и круглыхъ, длинныхъ короткихъ, подъ костями, 2 пистолей коловые» (Акты 13: 237), «Пара пистолетовъ съ шкоцкими замками з желѣзною оправою» («Опись движимого имущества» 1048), «Пищаль

турецкая енчарная, настъчено золотомъ и серебромъ, ложа нарѣзана костми, Пищаль фузыя нѣмецкая зъ шкосткимъ замкомъ, на стволу въ трехъ мѣстѣхъ вызолочена» («Опись движимого имущества» 1077).

В цей період продовжується використання сагайдачних наборів. Сагайдак та налуччя підвишувалися на шкіряному чи тесьмяному пасі, з гаком, пряжками та запряжником. В описах майна полковників та гетьманів перелічено чимало різних простих та оздоблених, шитих шовком та сріблом садачних наборів. В 1663 р. згадано: «Кієвского полковника Семена Третьяка: лукъ турской лубье простое. Черниговского полковника Аникія Селина лукъ турской подъ золотомъ, лубья шитое, Переяславского полковника Афанасия Щуровскаго, лукъ турской, кибить бѣлая, лубье шито серебромъ, писаря Михайла Восхъвича лукъ турской, лубье шито серебромъ, Ясаула Семена Кулженка лукъ Бѣлгородцкой съ лубьемъ» (Книги разрядныя 1032, 1033). В гетьмана І. Самойловича було декілька різних багато оздоблених сагайдаків, тут ми наведемо лише один характерний приклад: «Сагайдакъ, оправа серебряная золоченая мѣстами, на налучи 9 мѣстъ серебрянихъ, около круга набрано болванчиками серебряними, кругомъ каемочка набрана болванчиками серебряними, окло кругомъ болванчиковъ мѣстечки серебряніе золоченіе, на ковчанъ 12 мѣстъ серебрянихъ, около круга набрано болванцами кругом койма болванчεται, около болванцовъ мѣстчки серебряные золоченые, на колчанъ жъ 3 чѣпочки съ погонцами, да зъ двѣма колечки, зъ пробойци серебряними, въ колчанъ 20 стрѣль, перья беркутоввая, на поясъ в съ крушкомъ и зъ запряжники

33 мѣстами, да 22 болванца серебрянихъ» («Опись движимого имущества» 1085, 1086).

Захисний обладунок

Із захисних обладунків в старшин зрідка згадується такий захист голови як місьюрки: «мисюрка черепъ поволочень серебромъ, мѣстами вызолочена» («Опись движимого имущества» 1149). Голову Переяславского полковника Афанасія Щуровского захищала: «мисюрка оправлена серебромъ» (Книги разрядныя 1033). Вкрай рідко зустрічається в джерелах використання старшиною захисного обладунку. Вочевидь, обладунки рідко використовувалися, але такі приклади є. Під час сутички в вересні 1651 р. було захоплено двох козацьких полковників, убраних у панцирі (Мицик Джерела Т.2: 322). Панцир, зерцала та захист рук – карваш – згадано також і серед речей І. Самойловича: «Панцырь, карваши панцырной» («Опись движимого имущества» 1028), «зерцала жалованные Петром и Софьей» («Опись движимого имущества» 1173), «Панцырь, на немъ 3 мѣшечки серебряные» («Опись движимого имущества» 1061), «зерцали булатные 4 доски на ныхъ два орли с травы, мѣсцами и въ кругами настъчены золотомъ, связаны на пражкахъ сребреныхъ и зъ золотомъ, всего 20 пражокъ, 9 наконечниковъ сребреныхъ золоченыхъ, одного наконечника низъ запряжникъ сребреной золоченой» («Опись движимого имущества» 1173), «панцырь, около ошейника 9 кружковъ малыхъ, 2 наконечника на завязкахъ сребреные» («Опись движимого имущества» 1175).

Бібліографія

- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
- Douglas, William. *Travels in the central Caucasus and Bashan; including visits to Ararat and Tabreez and ascents of Kazbek and Elbruz*. London: Longmans, Green, 1869.
- Dreścik, J. «Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmiel-nickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt.» *Muzealnictwo Wojskowe*, № 7, 2000, s. 397–427.
- Ember, Mária. «XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból.» *Folia archeologica*, 19, 1968, p. 151–183.

- Gołębiowski, Łukasz. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*. Warszawa, 1830.
- Gutkowska-Rychlewska, M. *Historia Ubiorow*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
- Józefowicz T. *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690*. Lwów: Wojciech Maniecki, 1854.
- Linde, Samuel. *Słownik języka polskiego*. T.3. Warszawa: Drukarnia XX. Piiarów, 1807.
- Michałowski, J., i M. Nagielski. *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651)*. Warszawa: Viking, 1999.
- Pastorius, Ioachimus. *Bellum scythico-cosacium seu de conjuratione Tartarorum Cosaconim et plebis Russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro*. Gdansk, 1652.
- Paszkowski, Marcin. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozyteczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiey, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane*. Krakow, 1615.
- "Pechat Malorossiyskogo prikaza (silver, 1686, GIM) by shakko." *Wikimedia Commons*, 12 January 2014, commons.wikimedia.org/wiki/File:Pechat_Malorossiyskogo_prikaza_(silver,_1686,_GIM)_by_shakko.jpg. Accessed 2 April 2020.
- "Portrait of Michael Krzyczewski." *Philadelphia Museum of Art*, www.philamuseum.org/collections/permanent/18807.html. Accessed 25 April 2020.
- Potocki, W. *Ogród fraszek*. T. II. Lwów: Wydał Aleksander Brückner, 1907.
- Raczyński, Edward. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III księdza Kitowicza*. Tom 3. Poznań: Drukarnia Walentego Stefańskiego, 1840.
- "Ritratto del Capitano Mockila generale dei Cosacchi." *Beni Culturali*, www.beniculturali.marche.it/Ricerca.aspx?ids=52449. Accessed 25 April 2020.
- "Session of the Polish Senate in Jasna Góra in 1661." *Wikimedia Commons*, 24 October 2008, commons.wikimedia.org/wiki/File:Session_of_the_Polish_Senate_in_Jasna_Góra_in_1661.PNG. Accessed 25 April 2020.
- "Smierc Tomasza Becketa." *Wikimedia Commons*, 22 December 2006, commons.wikimedia.org/wiki/File:Smierc_Tomasza_Becketa.jpg. Accessed 25 April 2020.
- "Spodnie husarzy XVII i XVIII w." *Kresy*, kresy.pl/kresopedia/spodnie-husarzy-xvii-i-xviii-w/. Accessed 25 April 2020.
- Stefańska, Z. "Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w." *Muzealnictwo Wojskowe*, tom 2, 1964, s. 295-324.
- "Typus Generalis Ukrainae sive Palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis Moses Pitt (Oxford, 1681)." *Wikipedia*, 6 Грудня 2012, uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Typus_Generalis_Ukrinae_sive_Palatinatum_Podoliae,_Kioviensis_et_Braczlaviensis_Moses_Pitt_(Oxford,_1681).jpg. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- Turnau, Irena. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper, 1991.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Том 13. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1884.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Том 15. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1892.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР)*. Часть 3, том 1: Акты о козаках (1500–1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863.
- Байцар, Андрій. "«Чорний Шлях» на картах Г. Боплана та Яна Блау. 1648 р. 1650 р. 1670 р." *Андрій Байцар*, 28 Березня 2019, baitsar.blogspot.com/2019/03/1648-1670.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.

- Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским, и изданные О. Бодянским*. Т. 2. Москва: Университетская типография, 1859.
- Барвінський, Богдан “Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія.” *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, том 100, 1930, с. 19-176.
- Беляшевский, Н. “Расходы Речи Посполитой на козацких послов.” *Киевская старина*, № 6, 1897, с. 85-95.
- Білоус, Наталія. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Белікова, Г. та Л. Членова, уклад. *Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом*. Київ: Артания Нова; Хмельницький: Галерея, 2006.
- Венгржиновський, С. “Свадьба Тимоша Хмельницького.” *Киевская старина*, Том 4, 1887, с. 26-51.
- Вирський, Дмитро. *Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Частина 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008.
- Грушевський, Михайло. *Люстрована історія України*. Київ, Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 8, частина 3, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 9, половина 1, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.
- Гупало, Віра. “Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні.” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 11, 2007, с. 315-336.
- Жолтовський, Павло. *Український живопис XVI–XVIII століть*. Київ: Наукова думка, 1978.
- Завітій, Богдан. “Покрова. Козаки на іконі.” *Історична правда*, 14 Жовтня 2015, www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/10/14/148628/. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- “Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков.” *Чтения в императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете*. книга 3, Москва: Университетская типография, 1862.
- Книги разрядныя, по оффициальнымъ оныхъ спискамъ, изданныя съ высочайшаго соизволенія II-мъ отделеніемъ собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи*. Том 2. Санкт-Петербург: 1855
- Ковалевська, Ольга. *Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.* Частина 2. Київ: Інститут історії України, 2014.
- Крип’якевич, Іван, упоряд. *Документи Богдана Хмельницького*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961.
- Крип’якевич, Іван. *Історія українського війська*. Київ: Варта, 1994.
- Косів, Роксолана Р. *Українські хоругви XVII–XVIII ст.* Київ: Оранта, 2009.
- Костомаров, Николай. *Собрание сочинений*. Книга 6, тома 15-16. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1905.
- Кравич, Дмитро П., та Галина Г. Стельмашук, автори та упоряд. *Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського*. Київ: Наукова думка, 1988.
- Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” *Український археографічний щорічник*, вип. 8/9, 2004.
- Мицик, Юрій. *Гетьман Іван Виговський*. Київ: КМ Академія, 2004.
- Мицик, Юрій та Богдан Березенко. “Унікальний портрет полковника Мартина Небаби.” *Сіверянський літопис*, № 4-6, 2013, с. 3-4.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* Том 1 (1648–1649 рр.). Київ, 2012.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* Том 2 (1650–1651 рр.). Київ, 2013.
- “Незвичайний спосіб носіння головних уборів. Ч.І.” *Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби (17c.in.ua)*, 31 Липня 2012, xviic.blogspot.com/2012/07/blog-post.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.

№2(ч.2) (2020)

- “Незвичайний спосіб носіння головних уборів. Ч.II.” *Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби (17c.in.ua)*, 9 Березня 2013, xviic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- “Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.” *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, том 8, Санкт-Петербург, 1884, с. 949–1204.
- “Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича.” *Киевская старина*, Том 72, часть 2, 1901, с. 82-83.
- Портреты, гербы и печати большой государственной книги 1672 г.* Санкт-Петербург: Издание Санкт-Петербургского Археологического Института, 1903.
- “Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Выпуск 2 (От Днестра до Москвы).” *Чтения в обществе истории и древностей российских*, книга 4 (183), Москва: Синодальная типография, 1897.
- Российский государственный архив древних актов (РГАДА)*. Фонд №229, опись №3, дело 122.
- Савчук, Ю. уклад. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)*. Київ: Міністерство культури і туризму України, Нац. Музей історії України, 2008.
- Сас, Петро. *Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смуту 1617–1618 рр.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 7. Москва: Наука, 1980.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 12. Москва: Наука, 1987.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 13. Москва: Наука, 1987.
- Сокирко, Олексій. *Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726.* Київ: Темпора, 2006.
- Чухліб, Тарас. *Відень 1683 Україна–Русь у битві за «Золоте яблуко» Європи.* Київ: Кліо, 2013.
- Шаменков, Сергій. “Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, 2016, с. 198–202.
- Шаменков, Сергій. “Ладівниці українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.” *Стрій*, № 1, 2019, с. 43–56.
- Шевальє, П'єр. *Історія війни козаків проти Польщі.* Переклад Ю. Назаренко, Київ: Томіріс, 1993.

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.

Ключові слова: *Українська революція, однострій, козацтво, Українські січові стрільці, синьожупанники, сірожупанники, Галицька армія, Армія УНР, Українська Народна Республіка, Українська держава, жупан, шаровари.*

Стаття присвячена елементам уніформ українських військових формувань, що нагадували їхнім носіям про козацькі часи. Вояки самочинно організованих упродовж 1917–1918 рр. українських національних підрозділів і частин носили шапки зі шликами, шаровари і інші псевдоісторичні строї, а згодом і регулярна армія почала вдягати своїх солдатів в «історичні жупани». Проте такий одяг врешті пав жертвою економічних можливостей і практичної доцільності, що призвели до запровадження у 1919–1920 рр. одноманітних одностроїв Армії УНР і відмови від «козацького» вигляду всюди, крім кінноти.

Artem Papakin

“Historical Zhupan... Cossack Sharovary”: Pseudo-Cossack components of Ukrainian military dress in 1917–1921

Keywords: *Ukrainian Revolution, uniform, Cossacks, Ukrainian Sich Riflemen, Blue-coat Division, Grey-coat Division, Galician Army, UNR Army, Ukrainian National Republic, Ukrainian State, zhupan, sharovary.*

The article is devoted to the Ukrainian military dress components that resembled their owners the Cossack era. The self-organized throughout 1917–1918 Ukrainian national units' soldiers wore also sheepskin hats, wide sharovary trousers and other pseudo-historical outfits, and later the regular army began to put their soldiers in “historical zhupans” as well. Finally, these components fell prey to economic abilities and practicality, resulting in introduction of the uniform dress in the UNR Army units, thus abandoning the “Cossack” dress components everywhere except for the cavalry.

Папакін Артем Георгійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Papakin Artem

PhD, Associate Professor of the Chair of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

e-mail: papakin@striy.org.ua

© Папакін А. Г., 2020
© Стрій, 2020

Уніформа, крім практичних функцій, несе також символічне значення. У період війн України за незалежність 1917–1921 рр. елементи одностроїв були покликані підкреслити український національний характер вояків Української Народної Республіки та Української Держави. Саме тому, крім державної символіки, нерідко елементами уніформ українських збройних формувань періоду революції 1917–1921 рр. виступали псевдоісторичні, головним чином псевдокозацькі речі. Новітні «січовики», «козаки», «запорожці» і «гайдамаки» шукали підтвердження своєї національної ідентичності в одязі, що набував чудернацьких для ХХ ст. форм. Зазвичай дослідники одностроїв військових формувань 1917–1921 рр. розглядають такі елементи військового одягу в якості вираження «національних традицій» в однострої. Проте поняття «козацька традиція», що застосовується істориками щодо елементів військового одягу Української революції, мало б означати тяглість їхнього використання в українському війську. У випадку з «козацькими» елементами військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр. ми маємо справу з «винайденими традиціями» (Гобсбаум) і «козацьким міфом» як основою цих «традицій» для військового будівництва. Саме ці причини зумовили використання в період Української революції давніх військових звань («кошовий отаман», «хорунжий», «бунчужний», «сотник») і назв підрозділів («курінь», «сотня», «кіш»), фігурування у назвах військових частин і з'єднань найменувань на зразок «Запорізька», «Козацька», «Гайдамацький» та імен козацьких воєначальників ранньомодерної доби (полки імені Богдана Хмельницького, Костя Гордієнка, Івана Богуна тощо).

Особливо яскраво «козацький міф» проявився у військовому одязі українських збройних формувань першої чверті ХХ ст. В українському суспільстві інформація про одяг козаків, заснована на уривчастих даних ХVІІІ ст., почала широко розповсюджуватися з 30–40-х рр. ХІХ ст. і сформувала певні уявлення про типову зовнішність козаків і їхній одяг (Шаталов). У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на підставі цих уявлень у суспільстві склався образ козака

Мал. 1. (праворуч) (а) – Малюнок С. Васильківського. Гармаш часів гетьмана Івана Мазепи. 1900 р.
(б) – Малюнок С. Васильківського. Полковник реєстрового лівобережного полку у кунтуші. 1900 р.
(в, г) – Російські дворяни у образах козаків ХVІІ ст. Фото з костюмованого балу в Зимовому палаці Санкт-Петербурга. 1903 р.

з притаманним йому набором речей-маркерів: жупан, шапка зі шликом, пояс-кушак та шаровари. Такі уявлення знайшли відображення у численних образах козаків початку ХХ ст. (Мал. 1)¹ (Еварницький; *Альбом костюмованого бала*). Відтворюючи такі речі-маркери у своїх одностроях, вояки українських військових формувань періоду боротьби за незалежність 1917–1921 рр. мали на меті показати свою належність до української нації через козацьке походження і національний характер власних формувань. Варто наголосити, що розуміння згаданих елементів військового одягу як вираження давніх традицій є помилковим: шапка зі шликом, шаровари чи кушак були досить пізніми предметами народного одягу, ба навіть модерними (ХІХ – на початку ХХ ст.) уявленнями про козацький одяг. Говорити про традиції можна було б у разі, якби: а) відбувалося використання якихось елементів одягу з «козацьких часів» (ХVІІ–ХVІІІ ст.?) і до періоду війни за незалежність України у 1917–1921 рр.; б) до початку ХХ ст. відбувалася передача (усна?) інформації про одяг ранньомодерної доби; в) одяг ХVІІ–ХVІІІ ст. був відтворений у 1917–1921 рр. В реальності жоден з цих трьох варіантів не мав місця, тому згадані речі-маркери, названі у спогадах і документах «козацькими», можна назвати псевдокозацькими – такими, що мали мету наслідувати предмети одягу козаків ХVІІ–ХVІІІ ст., але відображали лише уявлення початку ХХ ст. про них.

Вже напередодні Першої світової війни українські парамілітарні організації в Східній Галичині почали заводити уніформи з елементами, що нагадували козацькі часи. Так, коли в Галичині виникла мережа українських національних організацій «Січ» (перше таке товариство створив у 1900 р. у Львові Кирило

¹ Що цікаво, видатний історик козацтва Дмитро Яворницький різко негативно ставився до таких образів, намальованих Сергієм Васильківським для видання «Из украинской старины», називаючи їх «брехнею» (Абросимова 21).

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Кирило Трильовський в однострої товариства «Січ», що включав жупан і шапку зі шликом. (б) – Сотник Устіянович в однострої «Січових стрільців І». 1914 р. (в) – О. Курилас, портрет І. Мазепи. 1909 р. Гетьман зображений у шапці, що має V-подібний розріз спереду.

Трильовський, наслідуючи назву Запорозької Січі (Лазарович 52; Монолатій 9), їхній керівний орган «Український січовий союз» запровадив для членів товариств спеціальну уніформу, що включала «з ясного сірого сукна, довгий по коліна, жупан, з того ж сукна широкі штани, що входили до чобіт. На жупані були чорні петлиці, рукави, закінчені чорними випусками. Шапка теж з того ж сукна, зі вишитим чорним шликом. На переді шапки червоне перо, прикріплене восьмикутною січовою зіркою. Сорочка – обов'язково вишивана. Поверх жупана січова лента, перевішена з правого рама через груди на лівий клуб» (Мал. 2, а). Як визнавав один з керівників січового руху Галичини Роман Дашкевич, «січовий однострій не був практичний, але тодішнім січовикам подобався тому, що нагадував козаччину...» (Сварник та Фелонюк 312–313). Поширення військової підготовки напередодні Першої світової війни спричинило зміну січовиками в травні 1914 р. форми одягу на однострій захисного кольору. Уніформа стрільців «Січового союзу» мала лише один елемент, що нагадував про козацькі часи – кашкет-«мазепинку» оригінального крою, що мав V-подібний розріз клапанів спереду (Мал. 2, б). Подібний розріз можна побачити на портреті Івана Мазепи авторства Осипа Куриласа 1909 р. (Мал. 2, в)

(Музичук 8), яким, імовірно, надихався автор проекту кашкета Дмитро Катамай. Водночас, назва «мазепинка» натякала не лише на козацькі часи, а й на «мазепинське», тобто антиросійське політичне спрямування організації (Музичук 8). Однак початок бойових дій спричинив неможливість одягнути всіх бійців сформованого на підставі довоєнних парамілітарних організацій Легіону Українських Січових Стрільців у такий однострій; у вересні 1914 р. стрільці отримали австрійські уніформи. «Мазепинка» була знову запроваджена в Легіоні 19 січня 1917 р., після того як кашкет став самовільно з'являтися у стрільців (Музичук 8, 24).

Наприкінці Першої світової війни німецьке та австрійське командування вирішило створити

Мал. 3. (а) – Синьожупанники. 1918 р. Їхній однострій складався зі смушкових шапок зі шликами, довгих синіх жупанів і широких синіх шароварів. Imperial War Museum. © IWM Q 50359. (б, в, г) – Однострої «сірожупанників». 1918 р. Включали у себе короткий жупан кольору «фельдграу» і сиву шапку зі шликом, пізніше замінену на кашкет з сукна «фельдграу».

а

б

в

г

військові частини з полонених українців. Вже у січні 1917 р. військовополонені, об'єднані у таборі Вецляр у 2-у сотню ім. П. Сагайдачного, отримали власний однострій синього кольору, що включав шаровари² (Тинченко *Новітні запорожці* 86–87), а вояки 1-ї сотні ім. Т. Шевченка у таборі Раштат носили австрійську форму з «мазепинками» (Тинченко *Новітні запорожці* 88). Ці формування були об'єднані в районі Ковеля 9 (22) лютого 1918 р. в 1-у Українську дивізію, уніформою якої стали чумара (жупан) і шаровари синього кольору, сива бараняча шапка з синім шликом, широкий пояс-кушак синього кольору (Мал. 3, а) (“The German occupation”). За спогадами командувача дивізії Віктора Зелінського, такий однострій з'явився в дивізії через його власне бажання мати «національні жупани з синього сукна», за зразком одягу, пошитого українцями з табору в Гановеріш-Мюндені (Зелінський 20). Очевидці визнавали, що «сині жупани, даючи частинам гарний український національний вигляд, воєнним обставинам відповідали мало і на той холодний час були залежкі» (Омельченко 62; Тинченко *Армії* 29). Як видно з фотографій і кінохроніки, шлики на баранячих шапках солдати нерідко ховали всередину, вочевидь, з практичних міркувань. «З причини їхнього синього однострою» 1-у, а згодом і сформовану там само 2-у Українську дивізію стали називати «синіми», а її солдат – «синьожупанниками» (щоправда, сині однострої отримали лише піхотні полки 1-ї дивізії, а гарматний полк і 2-а дивізія мали мізерну кількість комплектів для презентаційних цілей – (Тинченко “Синьожупанники” 11).

1-а Українська «Синя» дивізія була переведена до Києва, залишивши у спогадах українців образ «струнких вояцьких постатей в гарно пошитих синіх (...) жупанах, у сірих смушкових шапках з кольоровими верхами» (Петрів 365), але згодом розформована німцями разом з 2-ю. Військове формування «синьожупанників» спробували відтворити у складі війська Директорії УНР, причому через брак оригінальних

синіх жупанів частину солдатів одягнули в сині медичні халати (Тинченко 1919 125). Образ «синьожупанників» залишився у радянській пропаганді, що зокрема видно на прикладі карикатур Бориса Єфімова (Мал. 4, а).

У таборах на території Австро-Угорщини створення військових частин з полонених українців мало результатом формування 1-ї козацько-стрілецької дивізії, що наприкінці березня 1918 р. отримала розроблений художником Юрієм Балицьким сірий (а точніше, кольору «фельдграу») однострій, що включав чумарку (жупан) (Тинченко *Армії* 31–32; Тинченко *Війська* 109, 115) (Мал. 3, б-г). При розробці цього одягу комісія з вироблення одностроїв шукала «компроміс між козацьким жупаном старих часів (...) та практичною модерною уніформою», відкинувши водночас довгі жупани «синьожупанників» як непрактичні (Бутович 22). Очевидець так описував зовнішній вигляд офіцера (бунчужного) 2-ї сотні цієї дивізії Миколи Славінського: «Одяг на ньому – сірого кольору. Коротенька чумарочка полтавського крою, на комірі – три колоски пшениці, вигантовані білими нитками на зеленому сукні, козацька сива шапка» (Дубрівний 70). Сива шапка з коротким шликом присутня також на фотографіях, але зрештою від неї відмовилися на користь круглого кашкету з дашком. 1-а козацько-стрілецька дивізія, що стала відомою під назвою «Сірої», була включена до складу Армії Української Держави та перейшла на бік Директорії; її однострій став у січні 1919 р. зразком для польової уніформи Армії УНР.

Особливо багато псевдокозацьких елементів включав військовий одяг самовільно створених українських збройних формувань. Необхідність вирізнятися з-поміж військових частин російської армії і прагнення до зовнішньої демонстрації своєї національної належності вже в 1917 р. змушували українських вояків носити шапки зі шликами, вишиванки і голити голови, залишаючи чуби-оселедці. Незважаючи на те, що уніформа 1-го Українського козацького полку

² Варто зазначити, що у тогочасній термінології слово «шаровари» не завжди означало елемент «козацького» одягу, бо таким терміном називали в російській армії звичайні штани регулярної армії. З цієї ж, імовірно, причини, у спогадах очевидців досить часто зустрічається термін «широкі штани», який краще, ніж термін «шаровари», був пов'язаний з «винайденою традицією» псевдокозацького одягу. У наказах, навпаки, можна зустріти термін «шаровари загального зразка», що позначав звичайні, не «історичні» штани. У випадку же сформованих у Німеччині українських військових частин численні фотографії показують саме «козацькі» широкі шаровари.

а

б

Мал. 4. (а) – Карикатура Б. Єфімова. Типи петлюрівців. 1918 р. На карикатурі зображено двох «синьожупанників» і «червоного гайдамаку» з довжелезним шликом на чорній папасі. (б) – Карикатура Б. Єфімова. Петлюра. 1918 р. Привертає увагу довгий червоний шлик на папасі.

ім. Б. Хмельницького через наявність синьо-жовтих кашкетів та оформлення петлиць і погонів жовтими й синіми кантами і так достатньо яскраво виражала національний характер військової частини, восени 1917 р. в полку запровадили папахи зі шликами, які очевидці називали «сердюцькими шапками» (Тинченко *Новітні запорожці* 18, 26–27; Тинченко «Синьожупанники» 17). Шлики на папахах дали назву двом підрозділам Гайдамацького коша Слобідської України Симона Петлюри: куреню «Червоних гайдамаків», що носив червоні шлики з жовтими китицями (довжина цих шликів могла сягати навіть пів метра) (Мал. 4) та куреню «Чорних гайдамаків», який використовував чорні шлики (Тинченко *Новітні запорожці* 49–50). В якості таких шапок могли виступати навіть старі парадні папахи 9-го гусарського Київського полку російської армії (Тинченко *Новітні запорожці* 27; Тинченко «Синьожупанники» 17–18). Після повернення до Києва мода на чорні шапки з кольоровими шликами поширилася на Окрему Запорізьку дивізію. На параді в Києві 29 березня 1918 р. очевидець зауважив чорні, жовті, зелені шлики (Тинченко *Новітні запорожці* 54, 58).

До подібних елементів «винайденої традиції» на початку революції додалися черкески – верхній одяг Кубанського козацького війська. Хоча, за зізнанням кубанця Василя Проходи, «від корінних кубанських козаків з традиціями та звичаями колишніх запорожців залишилась тільки назва» та «цілком змінився побут» (Прохода 13), наддніпрянські українці вважали кубанців прямими нащадками запорозьких козаків. Черкеска відтак стала одним з елементів, що свідчила про належність власника до козаків чи української нації. Так, за спогадами Никифора Авраменка, сама наявність у нього черкески викликала в одного з офіцерів – відвідувачів ресторану в Харкові, коментар: «Вот і хохлацькій черкес!» (Авраменко 251). Черкески, поряд з чорними папахами з пришитими червоними шликами з жовтими китицями, вишитими сорочками і шароварами з жовтим лампасом, завели в червні 1917 р. солдати Гайдамацького куреня в Одесі (Тинченко *Новітні запорожці* 18); сірі чи чорні черкески і папахи Кубанського козацького війська носили у курені імені Яна Кармелюка в Кам'янці-Подільському (Тинченко *Війська* 118) (Мал. 5, а) («Командир куреня»);

Мал. 5. (а) – Старшини куреня ім. Я. Кармалюка. 1918 р. (б) – Павло Скоропадський у черкесці. 1918 р. ЦДАВО України.

черкески в якості зимового одягу були пошиті напередодні протигетьманського повстання для Окремої Запорізької дивізії, тому «зимою вся дивізія мала вигляд кубанських козаків, а літом – бельгійської армії» (Авраменко 249, 258); у черкески були одягнені в листопаді 1918 р. кінні козаки чоти під командуванням Петра Дяченка, майбутні «Чорні Запорожці» (Дяченко 28). В черкесці ходив і позував до численних фотографій і сам гетьман України Павло Скоропадський (Мал. 5, б). Водночас, черкески досить широко використовували і в «білогвардійських» військових формуваннях та в Червоній армії, в т.ч. на території України.

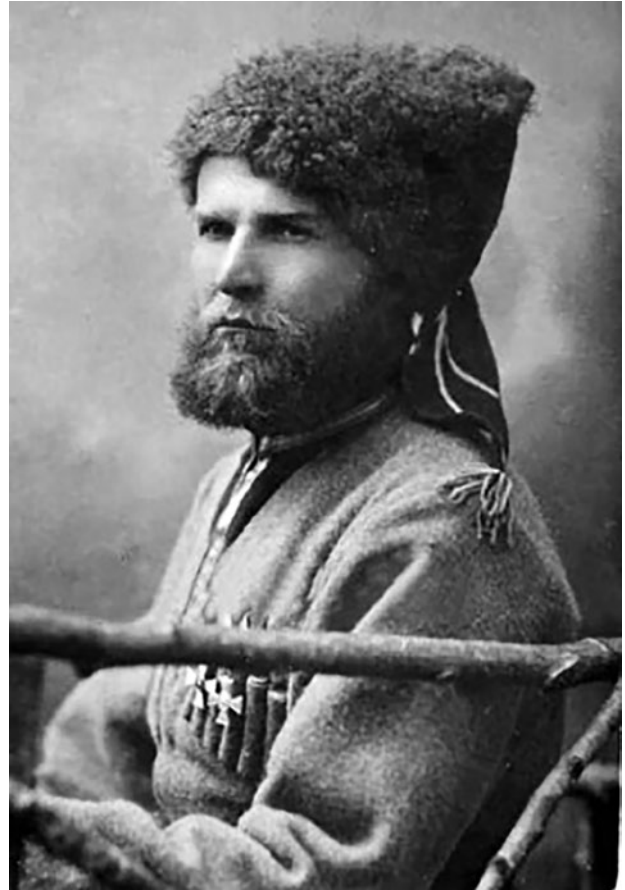
Частина українських військових формувань зберегла «козацькі» елементи одягу навіть після видання ряду наказів, що регламентували однострій армій УНР та Української Держави. Одним з таких формувань був Полк ім. К. Гордієнка під командуванням Всеволода Петріва. В. Петрів описував «Полтавських партизанів», що приєдналися до його загону навесні 1918 р.,

як «однаково вдягнутих (...) в сірих смушкових шапках з жовтими шликами та срібними дармовисами» (Петрів 371). Пізніше він і сам наказав пошити для свого полку спершу однакові «решетилівські шапки зі шликами і дармовисами та красками по сотнях: малинова – 1, світло-червона – 2, темно-зелена – 4 сотня, 3-тя сотня залишила свої сірі смушки і жовтий шлик. Скорострільні були з чорними, гармаші з темно-червоними шликами – зв'язкові і штаб – малиновий, але з золотими дармовисами» (Петрів 428–429), а згодом – і однострій: «трохи модернізований одяг реєстровиків кінця 17 та 18 віку – синій, легкий куцан, (...) чорні штани типу «бриджі» – вузькі у коліні, широкі вище – як найблизчі до українського типу і зручні для їзди. Замість плаща темно-сіра чемерка трохи довша, як була у реєстровиків». Командир охарактеризував новий одяг як «доволі гарний і практичний» (Петрів 455–456). Очевидним є, що досліджень з історії одягу реєстрових козаків заявленого періоду (кінець XVII – XVIII ст.)

№2(ч.2) (2020)

ніхто в полку не проводив, проте можна помітити розуміння певної міри умовності такого відтворення («модернізований одяг»). Також одяг, що носив *«сліди давнього козацького однострою, що нагадував колишні великі часи»* використовували в Галицькій охоронній сотні в Полтаві; він, зокрема, включав «козацькі штани» і обшитий пружками короткий жупан, при тому, що головним убором були кашкети з дашками (Тинченко *Війська* 118, 120).

Ренесанс «козацького» одягу відбувся під час протигетьманського повстання у листопаді 1918 і в наступному році. *«В довгих жупанах і свитках, в шапках з червоними шликами»* побачив В. Прохода козаків самочинно утвореного в цей час «Червоного куреня смерти» отамана Євгена Ангела наприкінці 1918 р. в Конотопі (Прохода 263). Сам командир куреня і його начальник штабу на початку 1919 р. були *«в чорних оксамитових жупанах і чорних шапках зі шликами, з кривими кавказькими шаблями та срібними відзнаками черепа на схрещених кістках»* (Прохода 284), а отаман Омелян Волох носив шапку з червоним шликом (Авраменко 260) (Мал. 6). Подібний вигляд мав отаман Олександр Палієнко, вояки якого (*«Особливого ударного загону»*) носили червоні шлики на шапках: *«темно-синій жупан зі срібними гудзиками, чорна смушева шапка з червоним і довгим шликом, на ногах – високі жовті сап'янці»* (Тинченко 1919 125). Вояки Харківського Слобідського козацького полку носили сині жупани, сині або червоні шаровари, червоний тканий пояс і шапки з червоними і синіми шликами; Галицько-український полк ім. І. Богуна одягався у жупан, широкі шаровари і шапки з синіми шликами, і таку ж форму одягнув їхній командир у 1919 р. отаман Володимир Оскілко (Тинченко 1919 120, 123). Довгі жупани і шапки зі шликами мав також в цей час 55-й полк Народного визволення (Прохода 298). Вояків 20-го кінно-козацького Павлоградського полку очевидець описував так: *«Вони на вигляд дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами (кинжалами. – А. П.) за поясами і кривими шаблями. Ну, запорожці тобі, та й годі»* (Сосюра 139). За Н. Авраменком, кольором шликів на шапках (червоним, білим, синім, зеленим, малиновим, чорним і чорно-червоним) відрізнялися полки і навіть сотні Запорізької дивізії Армії

Мал. 6. Отаман О. Волох у шапці з червоним шликом.

УНР (Авраменко 258). Шапки з червоними шликами були поширені серед солдатів Дніпровських дивізій і Козятинської запасної бригади, частина з яких була передана до складу Галицької армії (Тинченко 1919 125).

Як не дивно, в Галичині навіть до візиту гостей з Наддніпрянщини існували подібні уявлення про «козацький одяг». Так, з питанням обмундирування зустрілися в листопаді 1918 р. прикарпатські загоони самооборони («кінна польова поліція»): *«У Стрию ми довгий час носили австрійські уніформи, бо українських ще не було. (...) Такі чудернацькі уніформи, які ми носили, аж ніяк не підходили для кінної поліції, яка йде на села в службових справах. (...) Я висловив свою думку, що найкраще для нашого кінного відділу надавався б козацький стрій, а особливо зимою. Він додавав би поваги і в такому одязі тепло було б. Ми мали досить російських шинелів, а шапки – хлопці самі покупляли у кушнірів, попереробляли їх, додаючи сині верхи з довгими шликами та з жовтими китицями».*

Мал. 7. П. Дяченко, командир «чорношличників», у шапці з довгим чорним шликом, чорному жупані, чорних широких шароварах.

Українське населення Прикарпаття при цьому «не знало, що це за частина їде. Однак інтуїтивно відчувало своїх побратимів, тому, вітаючи, й кричало «Слава Україні!», «Слава українському козацтву!»». Виразний український вигляд «поліції» змусив одного місцевого юнака принести «справжню українську шаблю і кинджал», залишені в 1915 р. російським козаком (Бігун 190–192).

В. Прохода, наслідуючи «вигляд запорожця», одягнувся у «сірий довгий жупан, що був пошитий з австрійської шинелі, а на голову взяв сиву шапку заломлену по козацьки назад». При цьому його приймали за свого й солдати Червоної армії, частина з яких (ймовірно, колишні вояки загону отамана Волоха) також носили жупани та шапки з червоними шликами (Прохода 368–369). В ситуації воєнної анархії революційних часів самі «козацькі» елементи одягу не завжди однозначно свідчили про державно-політичну належність війська. Так, Н. Авраменко описує епізод з боїв літа 1919 р., коли з'ясувалося, що у ймовірно радянському військовому

загоні «командують і говорять по-руськомому», але «єсть такі, що мають шапки зі шликами і говорять по-українськомому» (Авраменко 305). За спогадами Володимира Сосюра, ідентифікаторами слугували не лише шлики на шапках (які «волохівцям» після переходу на бік Червоної армії довелося зірвати), а й зачіски-оселедці (Сосюра 135).

Одне з більш довговічних військових формувань революційного періоду, 2-й Запорізький курінь, згодом – Полк «Чорних Запорожців» (або «Чорношличників»), також використовував оригінальний одяг «козацького» зразку. В грудні 1918 – січні 1919 р. «запорожці» одягнулися у одноманітні форми, що включали «чорні каракулеві шапки у старшин і підстаршин, смушкові – в козаків, усі з чорними шликами. Ясно-сірі черкески, під сподом – чорні жупани і чорні штани» (за Н. Авраменком, це були «широкі штани»), проте з часом переодягнулися в елементи одностроїв польської та американської армії, що за проектом командира Петра Дяченка 1920 р. мали бути замінені на «жупани кінного зразка чорного сукна» (Авраменко 320; Дяченко 35; Монкевич 14; Руккас 432). Якщо не вистачало чорних жупанів, в якості одягу міг згодитися і фрак – такий курйозний випадок описав Н. Авраменко (Авраменко 340). «Чорношличники» не переставали користуватися характерними головними уборами – в 1920 р. ще була «на кожному шапка з чорним шликом» (Сім'янців 119). Історик і ветеран Галицької армії Лев Шанковський описував головний убір полку як «козацьку шапку з довжелезним козацьким шликом, для командного складу обрамованим срібними чи золотими нашивками» (Дяченко 303) (Мал. 7). Командувач Галицької армії Михайло Омелянович-Павленко наводить враження, отримані від спостереження за участю «чорношличників» у бою: «Це був правдивий виліт соколів. Козаки в усьому чорному, з летючими в повітрі довгими шликами викликали серед ворога переполох», а Л. Шанковський припускав, що «галайкання» шликів було «можливо, перейняте їхніми предками у степових народів». Цікаво, що анонімому автору некролога Віктора Дяченка в часопису «Батьківщина» його брат Петро скоріше нагадував командира пандурів часів Марії Терезії, Франца фон дер Тренка: «Тренк і його

№2(ч.2) (2020)

полк мали подібний одяг як і полк Чорних Запоржців, з тією різницею, що полк пандурів мав одяг і шапки зі шликами червоної, а Чорні Запоржці – чорної барви» (Дяченко 229, 303, 322) (Мал. 8) ("Baron Franz").

Яскравий опис одного з самочинно сформованих військових формувань, «Запорізької січі» отамана Юхима Божка подає Микола Аркас (онук): «Отаман Божко (...) одягнений був у черкеску з закинутим за плечі башиком. На його голові височіла смушева шапка-папах з довжелезним малиновим шликом; високі, жовтої шкіри, чоботи доповнювали його одяг» (Аркас 112). Олександр Удовиченко запам'ятав отамана дещо інакше: «у синьому жупані й смушковій шапці, з червоним верхом; на одній нозі чобіт, а на другій – пантофель³; збоку мав запорізьку шаблю» (Удовиченко 74) (Мал. 9, 10). Не менш видовишно вдягалися і члени «Запорізької Січі»: «На куріннім отамані був довгий зелений жупан, червоний кунтуш і пояс, що обабіч спускався золотою торочкою до колін, червоні ж шаровари, заправлені жовті чоботи, на шапці – зелений шлик з срібною китицею, яка перед тим, мабуть, приоздобляла перев'язь порт'єр у панських покоях; з-за пояса виглядав кинджал і наган, а при боці з брязкотом волочилась (...) карabela, якою рубати можна було тільки, коли вхопити її дворуч. Все воїнство, що згуртувалось коло свого начальства, одягнене було так пістряво, що мерехтіло в очах. Сотник Тобілевич тут же констатував, що добра половина цього букету була одягнена в реквізит трупи його батька, Миколи Карповича Садовського. Саме на цей реквізит, перед місяцем, вольниця Божка учинила молодецький „нальот» з метою як слід приодягтися» (Аркас 112); «жупани різноманітного покрою й кольору, смушкові чорні, або сиві, шапки, з невеликими шликами, жупани оперезані червоними, або зеленими поясами, деякі з козаків мали шаблі при боці. Матеріал жупанів зраджував його походження: канани, оббивка і тому подібне... Кожний з цих опереткових „запоржців» намагався підкреслити своєю поведінкою й войовничою поставою, що вони належать до особливого війська запорізького й тому ставилися до таки досить обдертих вояків нашої групи скептично і з погордою» (Удовиченко 27).

Мал. 8. Ф. фон дер Тренк пензля Ф. Файльгаммера. 1880 р.

Можна помітити цікавий парадокс: в той час як козаки «Запорізької Січі», ймовірно, в тому числі завдяки зовнішньому вигляду, з почуттям вищості дивилися на «регулярщину», армійські старшини виражають не менше презирство до «запоржців» через їх «пістрявий», «оперетковий» вигляд, спричинений носінням псевдокозацького одягу.

³ Не заради епатажу – Ю. Божко мав ушкоджену ногу (Удовиченко 74).

Мал. 9. Отаман «Запорізької Січі» Ю. Божко. 1919 р.

Отаман одягнений у жупан оригінального крою, підперезаний кушаком, широкі шаровари, на голові носить чорну каракулеву шапка зі шликом. Ще одним «козацьким» елементом його спорядження є старовинна шабля.

Загони Вільного козацтва, як правило, носили шапки зі шликами, різноманітні жупани/чумарки або черкески, вишиванки, шаровари і широкі пояси з матерії. Лише деякі з них запровадили уніформований одяг для всього підрозділу, як це було у випадку гайдамаків Хорольського повіту на Полтавщині (вони носили одноманітний одяг, що включав сині жупани, червоні штани, хутряну шапку з червоним верхом) чи вільних козаків Уманського повіту Київщини (чорні жупани і штани, червоні пояси, сива шапка з червоним шликом) (Тинченко *Новітні запорожці* 99). «Козацькі» елементи

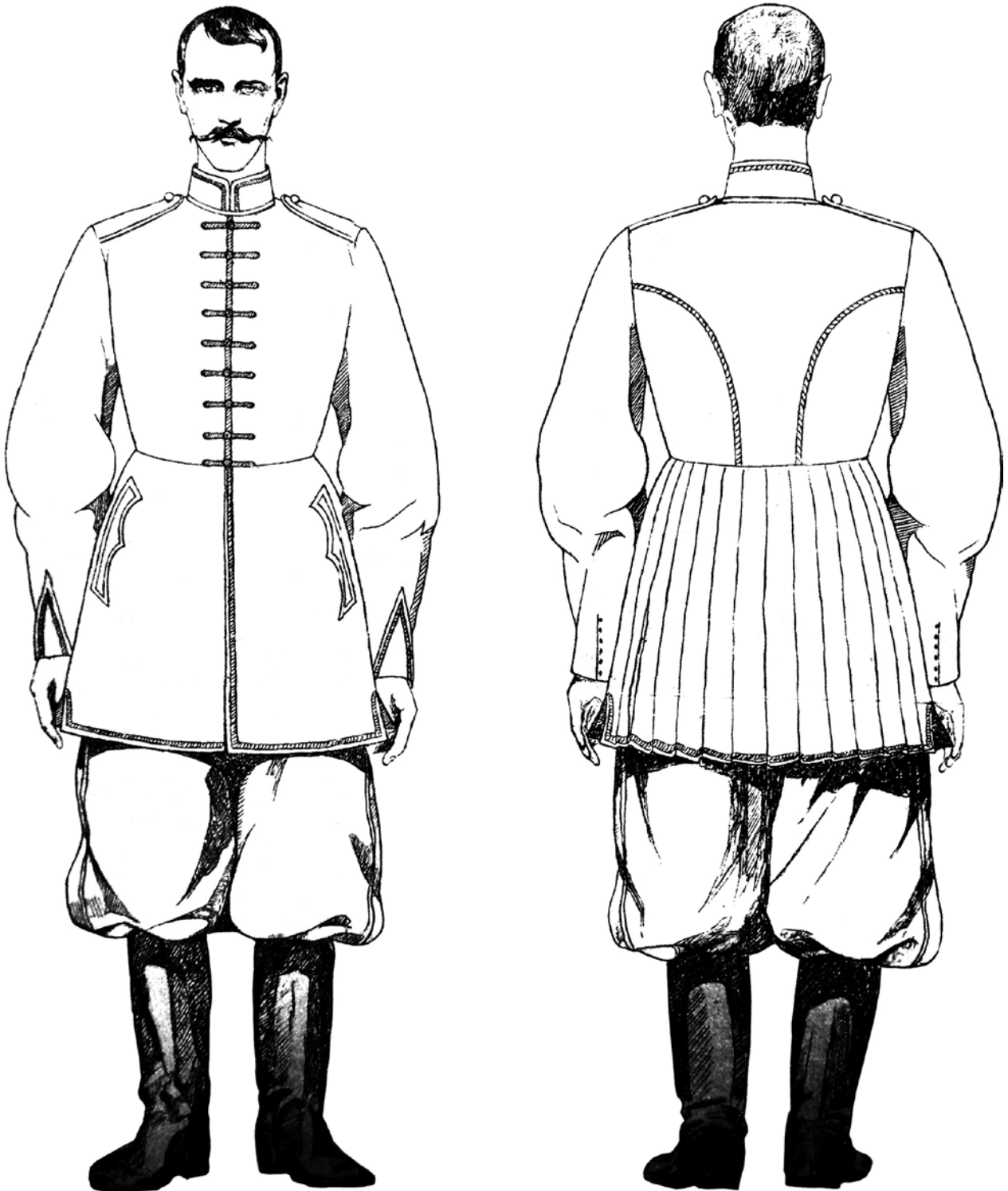
одягу робили службу в Вільному козацтві привабливою – за свідченням П. Скоропадського, «селянська молодь, та й старші охоче приставали до козаків заради шапок з китицями і жупанів» (Скоропадський 167).

Хоч би як «козацькі» елементи військового одягу не свідчили про національну належність вояків, державі і верховному командуванню необхідно було запровадити одноманітні однострої для всієї армії. Окрім «національних традицій», важливе значення для вироблення і запровадження зразків уніформ мали актуальні потреби війська та економічні можливості держави. Відповідно у першому наказі Генерального секретаря військових справ С. Петлюри від 17 (30) грудня 1917 р., що стосувався однострою української армії, йшла мова лише про нові знаки розрізнення старшин і підстаршин (Тинченко *Новітні запорожці* 28, 32, 39). У ході чергової реформи обмундирування наказом військового міністра Олександра Жуковського 1 квітня 1918 р. було запроваджено вже елементи уніформ: кашкет англійського зразка, френч англійського крою, штани крою галіфе (Тинченко *Новітні запорожці* 58–60; Пінак та Чмир 39) – нічого з цього не нагадувало «козацькі традиції», окрім «сивої зі шликом кольору відповідно роду зброї» шапки. Останній елемент затверджено, вочевидь, зважаючи на широке самовільне використання шапок зі шликами українськими вояками, що із «національної традиції» переросло у справжню традицію новітнього українського війська. Хоча, за висловом В. Петріва, «самі тільки шапки не були ще одностроєм» (Петрів 455), головний убір все ж доволі ефективно дозволяє відрізнити на полі бою свого від чужого.

Спокійний період існування Української Держави П. Скоропадського дозволив здійснити кілька експериментів з військовою уніформою. Уже через кілька днів після перевороту була створена комісія з вироблення форми одягу для армії. З розробки форми одягу власного конвою гетьмана розпочалася нова реформа одностроїв української армії, реалізована лише частково. Форма мала яскраво виражений «козацький» вигляд: захисного кольору жупан з коміром-стійкою, з кулястими гудзиками, що застібалися на петлі зі шнура, з рукавами, що звужувалися до манжетів, та широким подолом,

Мал. 10. Отаман Ю. Божко. 1919 р. Зовнішній вигляд відтворено на підставі словесного опису М. Аркаса.
Малюнок А. Папакіна.

Мал. 11. «Уніформа для Штаба і Конвоя Ясновельможного Пана Гетьмана». 1918 р. ЦДАВО України.

що збирався складками на поясі ззаду; сіро-сині широкі штани; шапка-«мазепинка» (з розрізом спереду) з чорного хутра з султаном (Тинченко *Війська* 80, 82, 83) (Мал. 11). У гетьманській армії був відроджений проєкт формування сердюків – гвардії гетьмана. Уніформа для Лубенського

Сердюцького кінно-козацького полку, запроваджена 21 серпня 1918 р., передбачала подібного крою жупан, кушак (проте не «козацький», а «згідно наказу по Воєн. відомству Ч. 186 – 1859 року»), парадну білу смушкову шапку з вирізом і султаном, а також лядунку (Тинченко *Війська*

№2(ч.2) (2020)

83–88) (Мал. 12) («Гетьман П.Скоропадський»); подібним, але без «козацьких» головних уборів, був і однострій Сердюцької дивізії (Тинченко *Війська* 93–94). Однак запроваджена тоді ж звичайна армійська уніформа не мала жодного натяку на козаччину.

Невдовзі після встановлення у Києві влади Директорії з'явився наказ Ч. 28 від 8 січня 1919 р., яким запроваджено нову уніформу українського республіканського війська (Тинченко 1919 112–113; Пінак та Чмир 302–303; Папакін 16, 18). Похідна форма, зокрема, включала сіру шапку зі шликом і «жупан сивого сукна (зразок *Сірої дивізії*)», а парадна – «шапку чорного барашку, з сукняною вставкою (...) з білим султаном, з кокардою під ним», «синій жупан історичний (...) шаровари козацькі широкі і у всіх червоні» (Мал. 13). Незважаючи на непрактичність парадного однострою, а також бойові дії, що невдовзі змусили українське військо і владу залишити столицю, вони зафіксовані на фотографіях (Мал. 14), а деякі елементи цих одностроїв (шапка зі шликом і султаном) використовувалися у 2-му кінному імені гетьмана Мазепи полку навіть у 1920 р. (Тинченко *Арміи* 80). Наступне реформування армійського однострою (наказ Ч. 276 від 24 квітня 1919) запровадило замість «козацьких» елементів кашкети і кітелі англійського зразка, а штани отримали крій «полугалифе з легким бриджем» (Пінак та Чмир 309). Довгий верхній одяг, що нагадував козацький чи селянський і відомий під назвами «чемерки»/«чумарки» та «жупани», використовувався багатьма військовими формуваннями 1917–1918 рр. і врешті був легітимізований в армійській уніформі УНР. Шинель «з сірого сукна покрою чумарки» була єдиною згадкою про «традиції» в наказі Ч. 276 (Мал. 15). Проте й вона наступним наказом, що стосувався уніформ, Ч. 32 від 30 червня 1919 р., була замінена на звичайну шинель (Пінак та Чмир 311). Щоправда, боротися з поширенням смушкових шапок зі шликами було годі – 25 серпня 1919 р. наказом Ч. 142 тогочасного військового міністра УНР В. Петріва (самого любителя шликів і «одягу реєстровиків») було узаконено й упорядковано носіння «мазепинок» з короткими шликами» серед вояків Запорізької групи (Тинченко 1919 142). Як зазначалося в преамбулі до наказу, робилося це лише «в пошану нашого бувшого славетного Запоріжсько-Гайдамацького війська,

Мал. 12. Старшина Лубенського Сердюцького кінно-козацького полку. 1918 р.

Мал. 13. Козак Армії УНР в парадному однострої, передбаченому наказом Ч.28 від 8 січня 1919 р.
Реконструкція за описом у наказі та фотографіями. Малюнок А. Папакіна.

№2(ч.2) (2020)

(...)наших прадідів і дідів, котрі ще в XVII віці билися за незалежність своєї батьківщини, в пошану не забуваних традицій цих Гайдамаків» (Пінак та Чмир 182). Відтак у кінноті Армії УНР був узаконений один з двох різновидів «козацьких» шапок – «мазепинка» (хутряна) з коротким шликом, в той час як неформально продовжували використовуватися і різноманітні смушкові шапки і папахи з пришитими шликами різної довжини (Мал. 16). Українські роз'їзди здалеку впізнавали власну кінноту саме завдяки шапкам зі шликами (Науменко 169).

Інші «мазепинки» (зразка УСС) використовувалися і врешті були затверджені в збройних силах Західно-Української Народної Республіки. Розпоряд Державного секретаріату військових справ Західної області УНР від 22 квітня 1919 р. робив «мазепинку» єдиним головним убором Галицької армії. В тому ж документі згадується «жупан», проте лише в якості одягу капеланів («духівників») (Чмир та ін. 31). Водночас, використання «мазепинок» через неможливість їх масового пошиття в воєнних умовах не стало широким, у Галицькій армії продовжували користуватися австрійськими кепі і круглими кашкетами з дашками, які тут називали «петлюрівками». Останні прийшли на заміну «мазепинкам» після переходу Галицькою армією на Наддніпрянщину, а розпорядом від 18 серпня 1919 р. «мазепинки» були повністю скасовані. Вже сам намір скасувати «мазепинки» призвів до протестів, проте не через «козацьку» конотацію, а через відмову від самотності – «мазепинка» була оригінальним головним убором, на відміну від круглого кашкету (Чмир та ін. 43–44).

У 1920 р. «козацькі традиції» стали жертвою практичності і сучасності у вигляді одностроїв. Видозмінені новими наказами армійські уніформи не включали більше ані жупанів чи чумарок, ані широких штанів, ані шапок зі шликами (Руккас 421–431; Пінак та Чмир 197–209). Лише в кінних полках, що входили до Окремої кінної дивізії Армії УНР, наказом № 27 від 27 серпня 1920 р. спробували запровадити різнокольорові (у полкових кольорах) жупани і пояси, чорні смушкові шапки з кольоровими верхами і червоні штани, проте свідчень про втілення положень наказу в життя немає (Руккас 431). Водночас, слід наголосити, що намагання

Мал. 14. Сотник Федір Тимченко в парадному жупані і хутряній мазепинці зі шликом, встановленими наказом Ч.28 від 8 січня 1919 р.

залишити чи навіть повернути до війська жупани і шапки зі шликами обґрунтовувалися в той час не стільки «козацькими традиціями», скільки існуванням «традиційної форми» – тобто одягу, в якому вояки кінних полків ходили в попередній період. Саме таку причину вказував П. Дяченко, коли просив начальника дивізії дістати згоду в командування на пошив однострою для «Чорних Запорожців», куди би увійшли жупани, шапки «чорного смушка з чорним шликом», і «мантель українського кінного зразка (шинель покрою чумарки? – А.П.)» (Руккас 431–432). Вже на інтернуванні, у листопаді 1921 р. у проєкті одностроїв для Окремої кінної дивізії знову були наявні синій жупан «зі складками» та смушкова шапка «старо-козацького зразка» зі шликом (Руккас 433) (Мал. 17).

Отже, незважаючи на те, що «козацькі» речі були популярними переважно у самочинно утворених військових формуваннях з власними увяленнями про «національні традиції» та

Мал. 15. Зразок шинелі покрою чумарки. Малюнок до наказу від 24 квітня 1919 р. ЦДАВО України.

а

б

Мал. 16. (а) – Старшини Запорізької групи Армії УНР. 1919 р. Ліворуч – старшина у чорній «мазепинці» з коротким шликом, праворуч – старшина в кудлатій папасі з довгим шликом. (б) – Полковник А. Долуд (ліворуч) і генерал-хорунжий А. Гулій-Гуленко у хутряних «мазепинках». Листопад 1920 р.

Мал. 17. Гуртковий 1-го Лубенського Максима Залізняка полку. Однострій за проектом кінця листопада 1921 р.
Реконструкція за описом у наказі. Малюнок А. Папакіна.

серед Вільного козацтва, «історичні жупани» і «козацькі шаровари» потрапляли також до офіційних наказів про армійську і іншу уніформу Української Держави та УНР. В період революції 1917–1921 рр. виділилися такі основні компоненти «козацького одягу», як шапки зі шликами, жупани і чумарки, широкі штани та пояси-кушаки. Водночас, ці речі не використовувалися козаками XVII і більшої частини XVIII ст., відтак вояки періоду Української

революції «відтворювали» в одязі лише власні уявлення про козацтво. Псевдокозацькі речі були покликані виразити належність до українського війська, легітимізувати давність існування української модерної нації та прищепити «традиції» шляхом поширення цих стилізацій під давні предмети гардеробу в середовищі військовиків і закріплення за представниками військових формувань образу козака – борця за українську націю.

Бібліографія

- “Baron Franz von der Trenck.” *Alchetron*, 03 Mart 2018, alchetron.com/Baron-Franz-von-der-Trenck. Accessed 25 August 2020.
- “The german occupation of Ukraine, March-November 1918.” *Imperial War Museums*, www.iwm.org.uk/collections/item/object/205284160. Accessed 25 August 2020.
- Абросимова, С. В. “Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого.” *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*, вип. 8, 2010, с. 5–25.
- Авраменко, Н. *Спомини запорожця*. Київ: Темпора, 2007.
- Альбом костюмированного бала в Зимнем дворце в феврале 1903 года*. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1904.
- Аркас, М.М. “У гостях в отамана Божка.” *Календар Українського народного союзу на 1965 рік*, Джерсі-Сіті: Свобода, 1965, с. 111–114.
- Бігун, С. “Як ми воювали за Австрію, а як за Україну.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 10, 1964, с. 179–195.
- Бутович, М. “Формування сірої дивізії у Володимирі-Волинському.” *За державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 11, 1966, с. 18–42.
- “Тетьман П. Скоропадський оглядає у Києві стрій української Сірожупанної дивізії. Фото. 1918 р. Фрагмент.” *Віртуальний музей УНР*, io.ua/32931059. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Гобсбаум, Е. та Т. Рейнджер, ред. *Винайдення традиції*. Перекладено М. Климчуком, Київ: Ніка-Центр, 2005.
- Дубрівний, П. “Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія).” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 10, 1964, с. 38–78.
- Дяченко, П.Г. *Чорні Запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії УНР*. Київ: Стікс, 2010.
- Зелінський, В. *Синьожупанники*. Берлін, 1938.
- “Командир куреня ім. Я. Кармелюка полковник Ігор Троцький (посередині), із своїми помічниками командиром 2-ї сотні Володимиром Рідченком та командиром 1-ї сотні Павлом Гарячим. Фото зроблене в Умані, ймовірно в кінці зими 1918 року.” *Віртуальний музей УНР*, io.ua/42229042. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Лазарович, М. *Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*. Тернопіль: Джура, 2016.
- Монкевич, Б. *Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців*. Львів: Добра книжка, 1929.
- Монолатій, І. *Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр.* Київ: Темпора, 2008.

- Музичук, С. “Шапка-мазепинка.” *Однострій*, № 9, 2009, с. 7–8, 24–25.
- Науменко, Ю. “Моя служба в 5 Херсонській стрілецькій дивізії.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 7, 1937, с. 165–180.
- Омельченко, Т. “Мої спогади про Синіх.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, № 7, 1937, с. 57–67.
- Папакін, А. “Наказ про уніформу Армії УНР Ч. 28 від 8 січня 1919 р.” *Стрій*, № 1, 2019, с. 15–18.
- Петрів, В. *Військово-історичні праці. Спомини*. Київ: Поліграфкнига, 2002.
- Пінак, Є. та М. Чмир. *Військо Української революції 1917–1921 років*. Харків: КСД, 2017.
- Прохода, В. *Записки непокінливого*. Кн. 1. В Україні. Торонто: Пробоєм, 1967.
- Руккас, А.О. «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013.
- Сварник, Г. та А. Фелонюк, упоряд. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Львів: Літературна Агенція «Піраміда», 2009.
- Скоропадський, П. *Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року*. Ред. Ю. Терещенко, Київ: Темпора, 2019.
- Сосюра, В. *Третя рота*. Київ: Радянський письменник, 1988.
- Тинченко, Я. *Армія України 1917–1920 гг.* Москва: Восточный горизонт, 2002.
- Тинченко, Я. “Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення.” *Однострій*, № 9, 2009, с. 9–11.
- Тинченко, Я. *Новітні запорожці. Війська Центральної ради, березень 1917 – квітень 1918*. Київ: Темпора, 2010.
- Тинченко, Я. *Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень – грудень 1918 р.* Київ: Темпора, 2014.
- Тинченко, Я. *1919 рік. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.* Київ: Темпора, 2017.
- Сім'янцив, В.В. “Зимовому поході.” *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*, №10, 1964, с. 108–128.
- Удовиченко, О. *Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919*. Нью Йорк: Червона Калина, 1971.
- Чмир, М. та ін. *Галицька армія, 1918–1920*. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008.
- Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 1. Гетьманщина.” *Historians*, 25 Липня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2246-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-1-getmanshchina. Дата звернення 25 Серпня 2020; Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 2. Слобідські козаки. Запорозжці.” *Historians*, 2 Серпня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2251-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-2-clobidski-kozaki-zaporozhtsi. Дата звернення 25 Серпня 2020; Шаталов, Денис. “Уявлення про козацьку зовнішність кінця XVIII – середини XIX ст.: тексти, графіка та повсякденні уявлення. Частина 3. Художнє бачення.” *Historians*, 9 Серпня 2017, www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2254-denis-shatalov-uyavlennya-pro-kozatsku-zovnishnist-kintsya-xviii-seredini-khikh-st-teksti-grafika-ta-povsyakdenni-uyavlennya-chastina-3-khudozhnebachennya. Дата звернення 25 Серпня 2020.
- Еварницький, Д.И., текст. С.И. Васильковский и Н.С. Самокиш, рисунки. *Из украинской старины*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса, 1900.

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.

Ключові слова: *шабля, шабельне перехрестя, Східна Європа, XV–XVII ст.*

Конструкція шабельних перехресть є ваговою складовою у дослідженні історії шабель. Водночас уникання цього аспекту в наукових працях призводить до втрати цінного джерела інформації. В цій роботі представлені авторські думки та припущення щодо шляхів еволюції шабельних перехресть XV–XVII ст., що були поширені на території Східної Європи. Доступні для дослідження предмети були розділені на п'ять груп, що відрізняються між собою за технологію виготовлення. Для кожної з цих технологій описані характерні ознаки, які можна використати у подальших зброєзнавчих дослідженнях, а також запропоновані попередні хронологічні межі їх використання.

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries

Keywords: *saber, saber crossguards, Eastern Europe, 15th–17th Centuries.*

The design of saber crossguards is an important component in the study of the saber history. At the same time, avoiding this aspect in scientific works leads to the loss of a valuable source of information. This study presents the author's thoughts and assumptions about the ways of evolution of saber crossguards of the 15th–17th Centuries, which were widespread in Eastern Europe. The items available for research were divided into five groups, which differ in the manufacturing technologies. For each of those technologies, the characteristic features have been described that can be used for further research of weapons. Also preliminary chronological periods of their use are suggested.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

e-mail: email@striy.org.ua

Історія написання цієї роботи почалася зі спроби зробити реконструкцію сталевого шабельного перехрестя XVII століття. Проведений літературний пошук показав відсутність інформації, необхідної для повноцінного відтворення таких гард. Сконцентрувавшись на особливостях форми та декору, дослідники випустили із поля зору дуже важливий аспект, а саме конструкцію перехрестя. Таким чином, на початку цілком прикладне питання перетворилося на дослідження конструкції та еволюції шабельних перехрестя. Але загалом ця робота не є повноцінно завершеною, оскільки замість впевнених стверджень наразі ми можемо оперувати лише сміливими припущеннями, які ще необхідно перевірити на масиві шабель XV–XVII ст., що дійшли до нашого часу. Тому ця праця спрямована, в першу чергу, на дослідників-зброєзнавців, які мають можливість перевірити висвітлені тут тези на доступному для них матеріалі.

Обмеження дослідження територією Східної Європи пов'язано з тим, що в основі статті лежить аналіз більш ніж 60 перехрестя із приватних колекцій, знайдених на території України¹. Автору вдалося особисто ознайомитися з ними та виявити їхні конструктивні особливості. Але отримані результати, на нашу думку, цілком можна спроектувати за межі сучасної України, на широкий масив шабель, які застосовувались воїнами Східної Європи в XV–XVII ст. Треба відмітити, що дещо відособлено тут знаходиться Північний Кавказ із своїми давніми зброярськими традиціями. Вивчення еволюції шабельних перехрестя в XIV–XV ст. в цьому регіоні потребує окремих досліджень, і ми сподіваємося, що ця стаття приверне увагу місцевих дослідників до обговорюваної проблеми.

Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена появою та поширенням в останній чверті XIV ст.² принципово нової конструкції шабельних перехрестя, яка кардинально відрізнялася від конструкції перехрестя попередньої золотоординської епохи (Белорыбкин 69, Рис. 84; Белорыбкин і др. 26-31, 112-117, 138-154;

Гусынин 40-53, 214-219, 244-260, Рис. 7-12, 37-53; Дружинина 195; Евглевский и Потемкина 129-131, Рис. 4; Кирпичников *Древнерусское оружие* 63, 68-72, Рис. 13). Основа останніх виготовлялася з двох пластин, які вигинали та сковували разом таким чином, щоб сформувати всередині овальний (або лінзоподібний) наскрізний отвір, в якому фіксувалася овальна платівка з плоским прорізом під хвостовик шаблі. Вертикальні відростки в центральній частині основи перехрестя були або відсутні, або мали невеликий розмір.

Поява нового типу перехрестя була відмічена дослідниками, і у зброєзнавчих працях вони описані наступним чином. Так, пише про них А.М. Кірпи́чников: «О саблях XIV–XV вв. можно судить также по однообразным, несколько расширяющимся к концам, стержневидным перекрестьям (обычной длиной 13 см), имеющим в средней части продолговатые симметричные отростки» (Кирпичников *Военное дело* 26, 27, Рис. 5). А.Х. Ногоев: «Сабли имеют прямой крестообразный эфес с отверстием в перекрестии, строго соответствующим по форме стержню. Средняя длина эфесов 10 см, диаметр их поперечного сечения 1,5 см. Перекрестие насаживалось на стержень, затем набивалась ручка так, что эфес оказывался туго зажатым между плечиками клинка и рукояти» (Ногоев 52, 53). В.С. Курмановський: «К типу 2 принадлежат прямые симметричные перекрестья (8 экз.). Все они имеют простые стержневидные образующие, как правило, слегка расширяющиеся к концам и завершённые прямым срезом, без выделенных завершений. Вертикальные отростки длиннее и уже, чем у перекрестий 1-го типа, и имеют вогнутые образующие. Отверстия в верхней части перекрестий существенно меньше нижних отверстий и имеют округлую, а не продолговатую форму, что говорит о том, что диаметр нижней части рукояти значительно меньше ширины устья ножен. Изучение образцов шабель XVI–XVII вв. в музейных собраниях показывает, что в этом случае основание рукояти, входившее в отверстие перекрестья, было отделено от ее

¹ В статті наведені лише окремі характерні предмети, що репрезентують технологічні особливості кожного із типів перехрестя, без публікації всього масиву досліджених зразків. Створення ж повноцінного каталогу має сенс лише при подальших дослідженнях окремих вузьких типів та форм шабельних перехрестя із залученням музейних та археологічних колекцій. Єдине виключення - це перехрестя третього типу, опис яких зроблений за допомогою літературних джерел.

² Причина того, що у назві фігурує XV ст., полягає в тому, що саме у цьому столітті, на нашу думку, ці перехрестя стали масово використовуватися на території Східної Європи.

Рис. 1. Окремі приклади перехресть із двох половинок першого типу.

основной части упором. ... Внутри данного типа выделяются два варианта. К варианту 1 принадлежат более короткие и массивные, к варианту 2 — более длинные, тонкие и легкие перекрестья» (Курмановский 152, 153, 157, Рис. 2). І.А. Дружиніна: «Перекрестия с прямыми горизонтальными симметричными усами³ с небольшими расширениями на концах» (Дружинина 197, 198).

На жаль, в зазначених працях досить мало інформації як про конструкційні особливості

таких перехресть, так і про причини їх появи й поширення. Спробуємо ж звести разом доступну нам інформацію. Загалом цей тип перехресть, який ми у цій роботі будемо називати перший тип⁴, характеризується горизонтальною стрижнеподібною основою, що в багатьох випадках має невелике розширення на кінцях, а також довгими й тонкими вертикальними відростками, які надають перехрестю характерної хрестоподібної форми. На відміну

³ Різниця в описі орієнтації відростків виникає від того, як автори орієнтують перехрестя. В цій роботі ми приймаємо, що шабля умовно розташована вертикально, клинком догори. Стрижнеподібна основа знаходиться в горизонтальній площині, а відростки, відповідно, у вертикальній. Таким чином поглиблення для піхов знаходиться згори, а отвір для фіксації руків'я – знизу.

⁴ Треба зауважити, що типологія, використана в цій статті, не може бути перенесена на інші регіони та хронологічні періоди. Великою мірою це лише частина від роботи, яку зброєзнавці повинні ще зробити, звівши разом доступні матеріали щодо розвитку шабельних перехресть.

Рис. 2. *Окремі приклади перехресть із двох половинок першого типу.*

від перехресть попередньої епохи, поглиблення для піхов займає більшу частину внутрішнього об'єму центральної частини гарди, а проріз для хвостовика перетворився на округлий отвір на дні. Збиралися такі перехрестя із двох симетричних половинок, які зварювали між собою ковальським зварюванням. На це вказують шви, розташовані вздовж вертикальної площини симетрії перехрестя. Наявність таких швів є характерною ознакою цього типу перехресть.

Фіксували перехрестя на своєму місці за допомогою руків'я. Його верхню частину підрізали таки чином, щоб сформувати упор. Підрізана частина щільно входила у овальний отвір в нижній частині перехрестя і притискала його упором. Далі руків'я за допомогою заклепок фіксували на хвостовику штаби. Тут також варто відмітити і зміни, що відбулися в оформленні п'яти штаби. Штаби шабель золотоординської епохи у переважній більшості мали біля п'яти фігурні

№2(ч.2) (2020)

обоймиці, функція яких полягала в покращенні монтажу перехрестя. Така обоймиця дозволяла вирівняти п'яту штаби, підкорегувати кут монтажу перехрестя (Голубев та Голубева 42-54) та збільшити площу контакту між п'ятою та овальною вставкою на перехресті. Шаблі з хрестоподібними перехрестями таких обоймиць на штабі вже не мали. Фіксація перехрестя, як було зазначено раніше, відбувалася за рахунок підрізаних частин руків'я, які заходили в округлий отвір перехрестя пообіч хвостовика штаби. Тому форма п'яти, враховуючи особливості виготовлення перехресть першого типу, могла бути досить далекою від рівної лінії. У якості гарного прикладу можна навести мамлюкську шаблю XV ст. із зібрання Національного музею історії України (НМІУ) (№ 3-1948) (Рис. 2, а).

Окремі приклади перехресть першого типу представлені на (Рис. 1, 2): перехрестя із приватного зібрання (Рис. 1, а), що було знайдено разом із двома «обоймицями із крильцями» на піхви поблизу смт. Лисянка Черкаської обл. (Прокопенко «Обоймы с крыльшками» 248, 249); перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 1, б); перехрестя мамлюкської шаблі XV ст., знайденої біля сіл Кочеток та Тетлега Харківської обл. (Рис. 2, а) (зібрання НМІУ, № 3-1948) (Прокопенко «Мамлюкская сабля» 258-280); перехрестя меча кінця XIV ст. (?) із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 2, б) (Прокопенко «Мамлюкская сабля» 273); перехрестя із приватного зібрання, знайдене в Крижопільському районі Вінницької обл. (Рис. 2, в). Ці приклади, разом із матеріалами із літератури (Курмановский 157, Рис. 2), показують значну різноманітність у формах та розмірах як стрижнеподібної основи, так і поглиблення для піхов та отвору для фіксації руків'я. Зокрема, варто відзначити форму поглиблення для піхов, яке могло мати як овальну форму⁵ (Рис. 2, в), так і форму овалу із однією пласкою вершиною. Форма поглиблення залежала від форми перетину піхов, а поширення в XV ст. піхов із пласким верхом можна пов'язати із розповсюдженням специфічних обоймиць на піхви – «обоймиць із крильцями» (Прокопенко «Обоймы с крыльшками» 245-255). Отвір для фіксації руків'я

у переважній більшості має округлу форму, але в перехресті (Рис. 1, б) ми можемо бачити додатковий довгий проріз, більш характерний для пізніших типів перехресть. В даному випадку наявність цього прорізу зумовлена наявністю широкого хвостовика шаблі, попередньо датованої XVI ст. Цей зразок важливий для нас із точки зору пошуку верхньої межі використання цієї технології виготовлення шабельних перехресть.

Іншим важливим джерелом, що може допомогти зрозуміти час та місце походження хрестоподібних перехресть, є ілюстративні джерела. Саме вони дають нам змогу наочно побачити зміну конструкції перехресть в мініатюрах.

Одні із найбільш ранніх зображень шабель з хрестоподібним перехрестям можна знайти на мініатюрах «Шахнаме», що були створені в 1371 р. в Ширазі. Зокрема на «Рустам рятує Біжана з ями» (зібрання БПМТ, 1511, 105а) (Рис. 3, а) (Norah 40; «Rustam rescues Bizhan») та «Барбад грає для Хорсова» (зібрання БПМТ, 1511, 276r) (Рис. 3, б) («The musician Barbad»). Шаблю із хрестоподібним перехрестям можна побачити на мініатюрі із «Шахнаме» «Заххака приковують в жерлі вулкану Демавенд», написаний в Тебрізі або Багдаді в 1370–1375 роках (зібрання БПМТ, Н.2153, 82r) (Рис. 3, в) (O'Kane «The Great Jalayirid Shāhnāma» 476; O'Kane «Siyah qalam» 4). Цікаве зображення шаблі із хрестоподібним перехрестям міститься на малюнку останньої чверті XIV ст. перського художника, відомого під псевдонімом Мехмед Сіях Калам («Чорне перо») (зібрання БПМТ, Н. 2153, 8b) (Рис. 3, г) (O'Kane «Siyah qalam» 12; «Siyah Qalem - Nazine»). Ілюстрований рукопис «Хамсе» Ха-джаві-є Кермані, що був написаний в 1396 році в Багдаді (зібрання ББ, Add.18113), показує використання шабель вже виключно із хрестоподібним перехрестям. У якості прикладів можна навести мініатюри «Алі погрожує нападнику мечем» (f.64v) (Рис. 3, д) («1396, Poetical works of Khwaju of Karman (1)») та «Султан Санджар та стара жінка» (f.85r) (Рис. 3, е) («1396, Poetical works of Khwaju of Karman (2)»). Аналогічну ситуацію можна побачити в ілюстрованій колекції епічних поем, що було написана в 1397–1398 рр. в Ширазі (зібрання ББ, 2780). У якості прикладів

⁵ Гарним прикладом є перехрестя XIV ст. знайдене біля с. Балабани Республіки Молдова (Postică and Sava 69, 76, 77; Sava 191, 192, 199, 200).

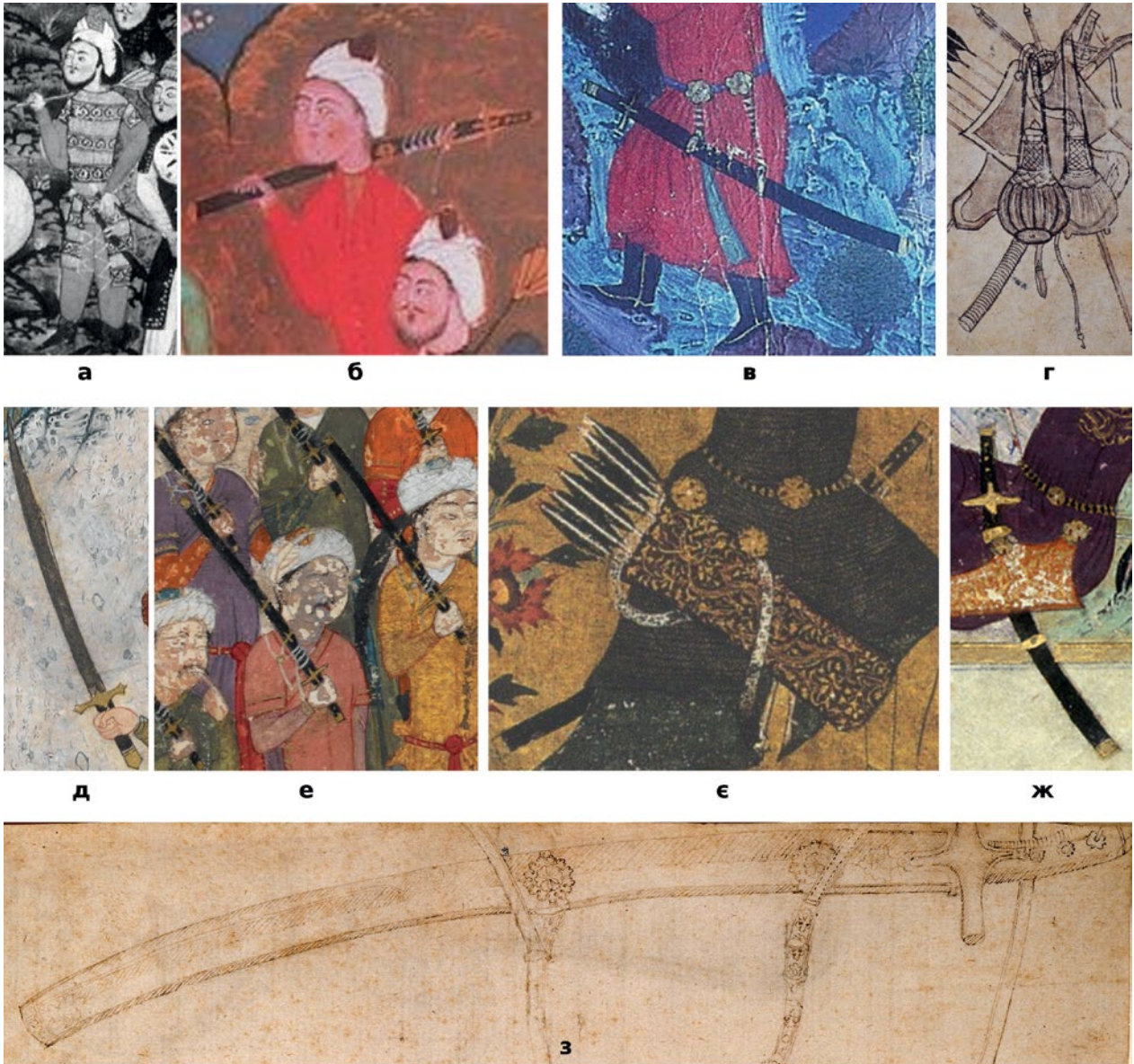

Рис. 3. Ілюстративні джерела кінця XIV – початку XV ст., що зображують перші хрестоподібні перехрестя створені за новою технологією.

можна навести мініатюри «Воїн на горі Демаванд» (f.213v) (Рис. 3, е) (“Timurid Warrior On Mount Damavand”) та «Чингісхан в бою» (f.49v) (Рис. 3, ж) (“Chingiz Khan in battle”). Тут також варто відзначити перший європейський малюнок, що зображує шабельне перехрестя такого типу. Він зроблений італійським художником Антоніо Пізанелло під час візиту візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога у Флоренцію в 1437–1439 рр. (зібрання ЧХІ, № 1961.331R) (Рис. 3, з) (Alexander 136, 148, 149; “Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus”).

Аналіз мініатюр XIV ст. показує появу хрестоподібних перехресть з довгими вертикальними відростками в останній чверті

століття. Їх зображали іранські художники, що працювали в Ширазі, Багдаді та Тебрізі. Децю окремо тут стоять малюнки Мехмед Сіях Калам («Чорне перо»), які, можливо, були створені в Середній Азії. Можна припустити, що саме Іран і був місцем, де виникла нова конструкція шабельних перехресть, яка стала домінуючою в останній чверті XIV ст. А поява їх на території Східної Європи, вірогідно, пов’язана із періодом правління в Золотій Орді хана Тохтамиша (1380–1395 рр.). Активне переозброєння золотоординського війська сприяло проникненню нових військових технологій (Кулешов 232–235), а подальші руйнівні військові походи еміра Тамерлана призвели до знищення

Рис. 4. Приклади перехресть другого типу, що зовнішньо схожі на перехрестя першого типу.

золотоординських міст та занепаду виробничої бази, що підтримувала старі технології виготовлення зброї.

На жаль, окреслити хронологію та точну мапу поширення у Східній Європі як цієї нової технології, так і наступних етапів еволюції перехресть, наразі неможливо. А зараз, спираючись на розрізнений матеріал без чіткого датування, ми можемо лише висунути кілька сміливих здогадок щодо шляхів цієї еволюції. Отже, перехрестя першого типу, на нашу думку, вперше з'явилися на території Східної Європи наприкінці XIV ст. і стали одним з основних типів сталевих шабельних перехресть в XV ст. На жаль, віднайти верхню межу їх використання нам не вдалося.

І ми можемо лише припустити, що зменшення долі шабельних перехресть першого типу в XVI ст. відбувалося за рахунок литих перехресть із кольорового металу четвертого типу, а також за рахунок поширення перехресть другого типу, які стали домінуючими в XVII ст.

Перехрестя другого типу (Рис. 4, 5, 6) характеризуються більш складною конструкцією, яка безпосередньо впливає на їхній зовнішній вигляд. На відміну від першого типу, що складається з двох симетричних половинок, другий тип складається із чотирьох елементів: двох хрестоподібних елементів, що формують вертикальні відростки і бічну поверхню перехрестя, та двох сталевих вкладишів зі сходинкою, які формують

Рис. 5. Окремі приклади перехресть другого типу.

поглиблення для піхов та стрижнеподібну основу перехрестя. Вкладишами формується поглиблення для піхов та геометрія отвору для фіксації руків'я на дні перехрестя, які можуть мати значну різноманітність форм⁶. Форма вертикальних відростків та стрижнеподібної основи могла бути різною, і іноді ззовні перехрестя першого та другого типів маже не відрізнялися. І лише уважний огляд та пошук слідів зварних швів може показати, до якого типу належить перехрестя. Наприклад, на малюнку (Рис. 4) як

раз представлені окремі приклади перехресть, які зовнішньо нагадують перехрестя XV ст., але виготовлені за технологією другого типу. Це перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 4, а) та перехрестя із приватного зібрання, знайдене в Полтавській обл. (Рис. 4, б).

Тут необхідно зауважити, що саме з цієї причини ми не можемо використовувати ілюстративні джерела XV–XVII ст. для аналізу змін у конструкції перехресть, оскільки вони не передають різницю між технологіями. А якщо зображення

⁶ Поглиблення для піхов може мати форму овалу, витягнутого шестикутника або овалу із зрізаним верхом.

Рис. 6. *Окремі приклади перехресть другого типу із палюхом.*

Рис. 7. Етапи реконструкції перехрестя другого типу у виконанні Андрія Зубрицького.

не розфарбоване, ми навіть не можемо зробити оцінку матеріалу перехрестя, а отже ми не можемо розрізнити коване перехрестя від суцільно литого або паяного. Тому застосування ілюстративних джерел XV–XVII ст. ефективне при дослідженні еволюцій та поширення окремих форм та вузьких типів перехресть і малоінформативне при дослідженні технологій їх виготовлення.

У якості ілюстрації, що допоможе читачеві краще зрозуміти логіку конструкції перехресть цього типу, варто навести його реконструкцію у виконанні Андрія Зубрицького (Рис. 7)⁷. На малюнку можна побачити як складові елементи, з яких складається перехрестя, перед ковальським зварюванням, так і результат зварювання та витягування стрижнеподібної основи із дужкою. А на готовому виробі можна чітко побачити специфіку розташування зварних швів, які тягнуться уздовж стрижнеподібної основи.

Наразі точно встановити місце та час походження цієї нової технології створення

перехресть поки що неможливо, це потребує кропітких подальших досліджень. Але, на нашу думку, вона може бути пов'язана із розвитком в Угорщині у другій половині XVI ст. самотньої ковальської традиції виготовлення шабель (Kovács “Török hatás” 216, 217; Kovács *Huszárfegyverek* 87-90). Саме там виник і в подальшому поширився на значні території Східної Європи новий тип перехресть у вигляді хреста з дуже довгими та тонкими відростками та основою, які, як нам відомо, виготовлялися саме за технологією другого (Рис. 5, б, в) та четвертого типу. Тому попередньо, із вище зазначеними застереженнями, ми розглядаємо саме Угорщину середини XVI ст. як місце та час виникнення перехресть другого типу. А вже в XVII ст. цей тип разом із литими перехрестями четвертого типу повністю витіснили перший тип. Окремі приклади перехресть цього типу також представлені на малюнках (Рис. 5, б). Це перехрестя із приватного зібрання, знайдені у Вінницькій обл. (Рис. 5, а; Рис. 6, в) і

⁷ Користуючись можливістю, хочу висловити подяку Андрію Зубрицькому за дозвіл використати фотографії робочого процесу виготовлення перехрестя.

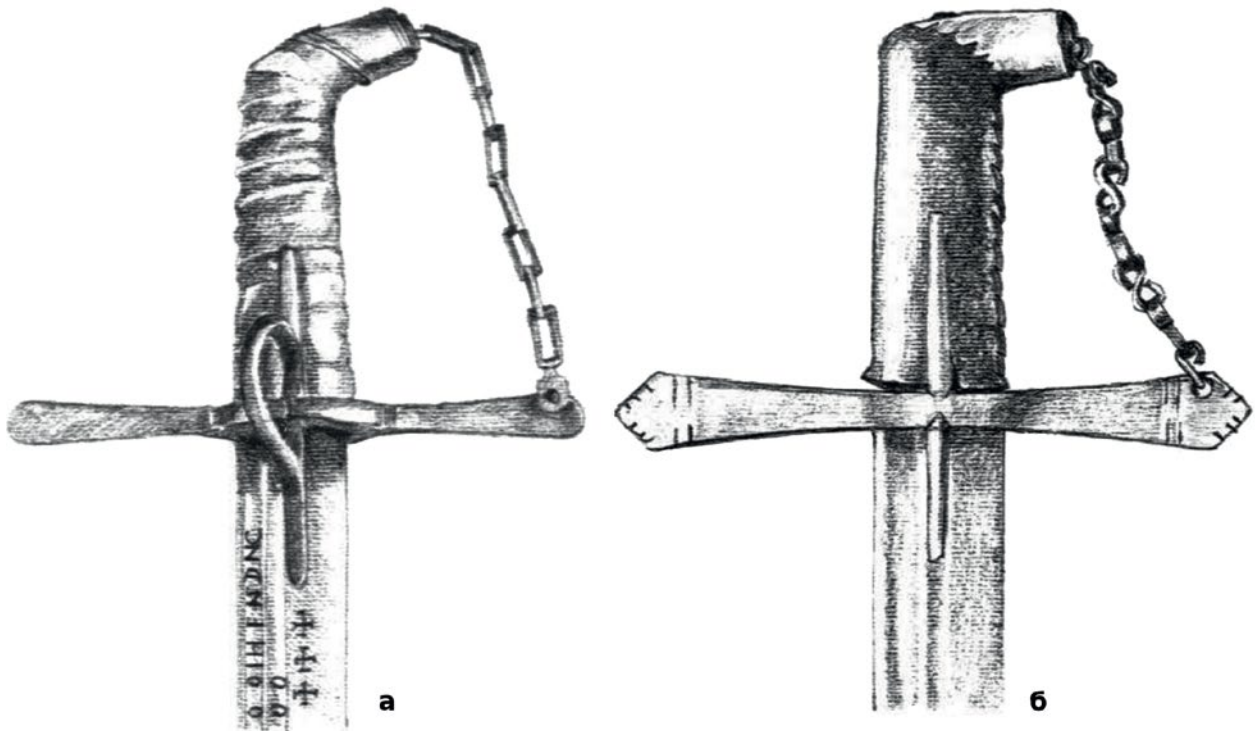

Рис. 8. Приклади шабель із перехрестям третього типу (за В. Заблоцьким).

перехрестя з приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 5, б, в; Рис. 6, а, б). Уважно розглядаючи перехрестя з палюхом (Рис. 6, б, в), можна помітити застосування пайки кольоровим металом. Але нам поки невідомо, чи було це безпосередньо частиною технологічного ланцюжка, чи результатом подальшого ремонту⁸.

Третій тип шабельних перехресть, на нашу думку, є результатом різкого спрощення технології виготовлення сталевих кованих перехресть. Це призвело до появи конструкції, що складається із суцільної основи з плоским прорізом для хвостовика шаблі та двох тонких вертикальних стрижнів, що кріпляться на стрижнеподібній основі і формують вертикальні відростки перехрестя⁹. Поглиблення для піхов тут відсутнє, що, разом із вертикальними відростками як окремими елементами конструкції, є характерною ознакою цього типу перехресть.

На жаль, нам не вдалося знайти та особисто оглянути перехрестя, що відносяться до

цього типу, а тому ми використали вже введені в науковий обіг шаблі. Зокрема, у праці В. Заблоцького «*Cięcia prawdziwą szablą*» вони відносяться до типу IIIb (Zablocki 86-88) і датовані другою половиною XVII ст. Це, наприклад, наступні шаблі із його каталогу: №65 (зібрання МВП №1413) (Рис. 8, а) (Zablocki 244, 245), №66 (зібрання НМК №V.89A) (Рис. 8, б) (Zablocki 246, 247) та ймовірно №94 (зібрання НМК №Y-90A) (Zablocki 302, 303). С. Ковач у своїй праці, присвяченій озброєнню угорських гусарів «*Huszárfegyverek a 15–17. században*», також наводить кілька шабель другої половини XVII ст. із перехрестям без поглиблення (зібрання НМУ №53.606) (зібрання НМУ №53.1168) (Kovács *Huszárfegyverek* 95, 97, 104, 107).

Ймовірно, причиною відмови від усталених конструктивних рішень (зникнення поглиблення для піхов) став перехід до масового централізованого виробництва шабель. Це потребувало спрощення окремих технологій виготовлення,

⁸ Огляд перехрестя (Рис. 6, в) показує, що стрижнеподібна основа була виконана із застосуванням ковальського зварювання, але при подальшому ремонті або монтуванні палюха кольоровий метал потрапив до відкритих швів на основі.

⁹ Технологія фіксації вертикальних стрижнів у основі могла бути різною, зокрема часто в основі робився вузький виріз-паз, в який вставляли вертикальний стрижень та фіксували його краями пазу.

Рис. 9. Окремі приклади литих перехресть четвертого типу.

зокрема і відмови від процесу сковування перехрестя із широким застосуванням ковальського зварювання. На жаль, нам невідомо, наскільки широко перехрестя цього типу були поширені в Східній та Центральній Європі XVII ст. і як відбувався в цей час процес «конкуренції» між другим, третім, четвертим та п'ятим типами перехресть. Але, враховуючи поширеність шабел із перехрестями третього типу в музейних колекціях Угорщини та Польщі, можна припустити, що саме в цих регіонах в другій половині XVII ст.

активно використовувалися такі шаблі.

Четвертий тип шабельних перехресть – це суцільнолиті перехрестя із кольорового (із бронзи або латуні) або дорогоцінного металу (зі срібла). Перехрестя цього типу відливалися та монтувалися на шаблі протягом усіх трьох століть, збільшуючи свій відсоток з кожним століттям. Вочевидь, в XV–XVI ст. вони копіювали форму та особливості геометрії першого та другого типів перехресть, але в подальшому, завдяки значно більшим можливостям при

Рис. 10. Окремі приклади перехресть п'ятого типу.

створенні воскових моделей для відливання, їхня зовнішня форма стала більш різноманітною та більш відмінною від сталевих прототипів. Окремі приклади перехресть цього типу наведені на малюнку (Рис. 9). Це перехрестя із приватного зібрання, знайдені у Львівській обл. (Рис. 9, а) та Криму (Рис. 9, б, в).

Цікавою тенденцією таких перехресть стало зменшення їхнього розміру, що призвело до виникнення характерних перехресть «шабель-чечуг» (Рис. 9, б, в). Ці невеликі хресто-подібні перехрестя стали одним із яскравих маркерів шабель цього типу. На жаль, питання часу та передумов їх виникнення не є вивченим та ще потребує подальших кропітких досліджень.

П'ятий тип шабельних перехресть є безпосередніми похідними суцільнолитих перехресть четвертого типу. Так само як і попередні, вони відливалися із кольорового або дорогоцінного металу, але їх відмінність полягала у тому, що вони склалися із двох симетричних половинок, з'єднаних між собою пайкою, іноді у поєднанні із заклепками (Рис. 10, б). Тому характерною ознакою перехресть цього типу є наявність швів, які розташовані вздовж вертикальної площини симетрії перехрестя.

Наразі досить важко оцінити причини, які призвели до поширення такого методу виготовлення перехресть. Можливо, в технологічному сенсі виготовлення симетричних половинок було практичнішим та простішим завданням, ніж відливання суцільного перехрестя. Саме такою є половинка перехрестя (Рис. 10, в) із шипами на внутрішньому боці, що допомагали

чітко з'єднати половинки разом. Можливо, поява такої технології пов'язана із пошуком шляхів економії срібла при виготовленні шабельної оправы. Вона дозволяла виготовляти порожнисті перехрестя, які при однаковій витраті матеріалу можна зробити значно більшого розміру, ніж суцільнолиті. Нівелювання ж значення перехрестя як важливого елемента захисту кисті лише стимулювало поширення легкої та зовнішньо привабливої оправы. Час їх виникнення наразі не зрозумілий і потребує детального аналізу музейних взірців, але попередньо нижню межу виникнення цієї технології можна обмежити XVII ст.

Окремі приклади перехресть цього типу наведені на малюнку (Рис. 10). Це перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 10, а), перехрестя із приватного зібрання, знайдені поблизу м. Чуднів Житомирської обл. (Рис. 10, б) та поблизу м. Очаків Миколаївської обл. (Рис. 10, в).

Конструкція шабельних перехресть, а також історія їх еволюції є важливою складовою зрозумітих досліджень шабель, а уникання в наукових працях цього аспекту призводить до втрати цінного джерела інформації. Представлена стаття наразі не може відповісти на всі підняті у ній питання, затвердити типологію чи чіткі хронологічні межі; її основна мета – це постановка питання та знайомство дослідників зброї із авторськими думками та припущеннями щодо етапів еволюції шабельних перехресть XV–XVII ст. поширених на території Східної Європи.

Скорочення

ББ — Британська бібліотека, м. Лондон, Велика Британія.

БПМТ — Бібліотека палацу-музею Топкапи, м. Стамбул, Туреччина.

МВП — Музей Війська Польського, м. Варшава, Польща.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМК — Національний музей у Кракові, м. Краків, Польща.

НМУ — Національний музей Угорщини, м. Будапешт, Угорщина.

ЧХІ — Чиказький художній інститут, м. Чикаго, США.

Бібліографія

- “1396, Poetical works of Khwaju of Karman (1).” *The British Library*, www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18113_f064v. Accessed 12 July 2020.
- “1396, Poetical works of Khwaju of Karman (2).” *The British Library*, www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18113_f085r. Accessed 12 July 2020.
- Alexander, D. “Pisanello’s hat. The costume and weapons depicted in Pisanello’s medal for John VIII Palaeologus. A discussion of the saber and related weapons.” *Gladius*, vol. XXIV, 2004, p. 135-186, doi: 10.3989/gladius.2004.40.
- “Chingiz Khan in battle - Collection of epic poems (1397-1398), f.49v - BL Or. 2780.” *Wikimedia Commons*, 5 March 2014, [commons.wikimedia.org/wiki/File:Chingiz_Khan_in_battle_-_Collection_of_epic_poems_\(1397-1398\),_f.49v_-_BL_Or._2780.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chingiz_Khan_in_battle_-_Collection_of_epic_poems_(1397-1398),_f.49v_-_BL_Or._2780.jpg). Accessed 12 July 2020.
- Kovács, S. *Huszárfejeverek a 15–17. században*. Budapest: Martin Optiz Kiadó, 2010.
- Kovács, S. “Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században.” *Folia Archaeologica*, vol. 44, 1995, p. 213-240.
- O’Kane, B. “Siyah qalam: The jalayirid connections.” *Oriental Art*, vol. 49, no. 2, 2003, p. 2-18.
- O’Kane, B. “The Great Jalayirid Shāhnāma.” In *The Diez albums: contexts and contents*. Leiden, Boston: Brill, 2017, p. 469-484.
- Postică, G. and E. Sava. “Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, raionul Taraclia, Republica Moldova.” *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, vol. 47, no. 1, 1996, p. 63-89.
- “Rustam rescues Bizhan from the pit, 1371.” *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Rustam_rescues_Bizhan_from_the_pit-1371-Shahnama.htm. Accessed 12 July 2020.
- Sava, E. “Necropola tumulară Bălăbani – II.” *Arheologia Moldovei*, vol. XIX, 1996, p. 191-220.
- “Siyah Qalem - Hazine 2153, s.8b.” *Wikimedia Commons*, 9 April 2017, commons.wikimedia.org/wiki/File:Siyah_Qalem_-_Hazine_2153,_s.8b.jpg. Accessed 12 July 2020.
- “Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard.” *Art Institute of Chicago*, www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568. Accessed 12 July 2020.
- “The musician Barbad plays for Khusrau Parviz, 1371.” *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Barbad_plays_for_Khusrau_Parviz-1371-Shahnama.htm. Accessed 12 July 2020.
- “Timurid Warrior On Mount Damavand.” *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Warrior_On_Mount_Damavand.htm. Accessed 12 July 2020.
- Titley, Norah M. *Persian Miniature Painting and Its Influence on the Art of Turkey and India*. Univ. of Texas PR, 1984.
- Zablocki, W. *Ścięca prawdziwą szablą*. Warszawa: Sport i Turystyka, 1989.
- Белорыбкин, Г.Н. *Золотаревское поселение*. Санкт-Петербург–Пенза: Изд-во ПГПУ, 2001.
- Белорыбкин, Г.Н., В.А. Гусынин и И.Л. Измайлов. *Археология Евразийских степей*. № 1, 2020. *Вооружение населения юго-западной Болгарии (X - середина XIII века)*. Казань, 2020.
- Голубев, А.М. та І.В. Голубева. “Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст.” *Археологія*, т. 4, 2012, с. 42-54.
- Гусынин, В.А. *Военное дело Волжской Болгарии (по материалам памятников Верхнего Посурья и Примокшанья)*. Дис. канд. ист. наук, 2012, Пенза: Пензенский государственный педагогический университет имени В. Г. Белинского.
- Дружинина, И.А. *Погребальные памятники Северо-Восточного Причерноморья и Северного Кавказа XIII - XVIII вв. как источник по истории адыгских народов*. Дис. канд. ист. наук, 2019, Москва: Институт археологии РАН.
- Евглевский, А.В. и Т.М. Потемкина. “Восточноевропейские позднекочевнические сабли.” *Степи Европы в эпоху средневековья*, т. 1, 2000, с. 117-179.

- Кирпичников, А.Н. *Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи и сабли IX-XIII вв.* Москва-Ленинград: Наука, 1966.
- Кирпичников, А.Н. *Военное дело на Руси в XIII—XV вв.* Ленинград: Наука, 1976.
- Курмановский, В.С. “Сабли из позднесредневековых погребений Кубанской области в собрании отдела археологии ГИМ.” В *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, Тула: Куликово поле, 2014, с. 150-162.
- Кулешов, Ю.А. “Оборот оружия в Золотой Орде.” *Золотоордынская цивилизация*, т. 7, 2014, с. 199-251.
- Нагоев, А.Х. *Средневековая Кабарда*. Нальчик: Эль-Фа, 2000.
- Прокопенко, В.М. “«Обоймы с крылышками» — один из типов обойм сабельных ножен XV—XVIII в.” В *Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. пр.*, Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2017, с. 243-283.
- Прокопенко, В.М. “Мамлюкская сабля XV в. из собрания Национального музея истории Украины.” В *Военная археология. Сборник материалов научного семинара. Выпуск 5*, Москва: ИА РАН, 2019, с. 258-280.